

Dragtjournalen

Årgang 8 Nr. 11 2014

Tidsskrift udgivet af Den Danske Dragt- og Tekstilpulje

Dragtjournalen - Tidsskrift udgivet af Den Danske Dragt- og Tekstilpulje

www.dragt.dk

Mail: rykind@bbsyd.dk

Kolofon:

Ansvarshavende redaktør på Dragtjournalen nr. 11:

Kirsten Rykind-Eriksen

Redaktion:

Camilla Luise Dahl

Karen Woer

Kirsten Rykind-Eriksen

Kitt Boding-Jensen

Kristine Holm Jensen

Vivi Lena Andersen

Faste Anmeldere:

Thomas Meldgaard

Marie Riegels Melchior

Dragtjournaludvalget:

Camilla Luise Dahl

Tove Engelhardt Mathiassen

Catharina Oksen

Layout:

Catharina Oksen

Indhold

Forord

Kirsten Rykind-Eriksen	3
------------------------------	---

Hosekoner og sålede strixstrømper	4
---	---

Maj Ringgaard

<i>Hug en hæl og klip en tå</i>	13
---------------------------------------	----

Bæredygtighed på fødderne

Vivi Lena Andersen

Genbrug	22
---------------	----

– en historie om dyd og nødvendighed i en arbejderfamilie

gennem fire generationer

Astrid Orsleff Hansen og Helle Leilund

Mindre meddelelser:

Strikkede, skattede, stoppede, smidt ud	29
---	----

Charlotte Rimstad

<i>Nødhjælpsarbejder</i>	33
--------------------------------	----

Initiativ fra Højskolernes Håndarbejde til vedligeholdelse

af familiens garderobe og linned under 2. verdenskrig

Kirsten Rykind-Eriksen

Dragtjournalens Favorit 11

Fra bal til barnedåb	38
----------------------------	----

- rokokovens selskabskjole fik nyt liv som dåbsspose

Inge Christiansen

Varia

Skabet og skåret – om genbrugte klæder i ældre tider	41
--	----

Camilla Luise Dahl

Anmeldelser	48
-------------------	----

Bidragydere til dette nummer	53
------------------------------------	----

Forord

Af Kirsten Rykind-Eriksen

Temanummer om bæredygtighed

Ordet bæredygtighed er et af nutidens foretrukne plusord, der bruges i mange sammenhænge om det gælder produkter, situationer, erhverv, fødevarerproduktion, byggeri, arbejdspladser – ja, selv Folkemødet på Bornholm skal være bæredygtigt. Da vi bestemte, at dette nummer af Dragtjournalen skulle handle om bæredygtighed, tænkte jeg i første omgang, at det måtte dreje sig om, hvordan tekstiler fremstilles. I de senere år har flere danske tekstilfirmaer gjort en dyd ud af at fortælle, hvor bæredygtigt deres tøj fremstilles. De bruger f.eks. ikke så mange kemikalier, udnytter ikke børnearbejde og betaler en rimelig løn til den østasiatiske industriarbejder. Jeg har selv været ude for ved køb af en sommerkjole at blive oplyst om, at stoffet på forhånd var vasket i et bæredygtigt vaskemiddel, og derfor kunne jeg bære den med god samvittighed.

Men som det fremgår af de foreliggende artikler, så handler bæredygtighed i høj grad også om, hvordan tøjs liv kan forlænges ved at blive repareret, genbrugt, omsyet, arvet og, hvordan de endnu ikke helt nedslidte fraklippede tøjstykker kan anvendes i nye sammenhænge f.eks. til patchwork. Artiklerne fremkalder den glemte viden om, hvordan tøj for 50 år siden stadig blev repareret og holdt ved lige.

Fire af Dragtjournalens artikler bringer os endnu længere tilbage i tiden. Udgravningerne til Metroen i København har sammen med tidligere udgravninger frembragt et righoldigt materiale om sko og strikkede strømper i 1600-1700-tallet. Det er et område, der har været underbelyst, idet vi sjældent finder sko og strømper i skifterne eller i museernes samlinger. I Hosekoner og sålede strixstrømper gennemgår Maj Ringaard de mest utrolige former for reparationer. Nøjsomhed og genbrug har i høj grad kendetegnet vilkårene for den almindelige befolkning. Charlotte Rimstad skriver også i en kortere artikel om arkæologiske fund af strikkede strømper, hvordan de er strikket med smukke svikler og kantebånd, og hvordan de er repareret. Hendes strømper er fundet under Rådhuspladsen, der var losseplads indtil omkring 1660. Hvorimod Maj også har yngre strømper, fundet under Esplanaden og Mærsk's hovedsæde, hvor der var losseplads til midten af 1700-tallet. Det er karakteristisk, at der ikke er stor forskel på strømper fra 1500-tallet, hvor de strikkede strømper dukker op, og til 1700-tallet.

Vivi Lena Andersen behandler skoene fra samme udgravninger, der ligesom strømperne bærer præg af reparationer, genbrug, forandringer og tilpasninger. Hun er inde på, at det samme par sko har haft flere ejere. Sko var en lige så kostbar ressource som strømperne.

Helle Leilund og Astrid Orsleff Hansen er til gengæld oppe i nyere tid, hvor en arbejderfamilie i 1900-tallet i den grad passede på tøjet, men også de reparerede, genbrugte, arvede, syede om og gemte tøjstykker. Sparsommelighed kan i den grad komme ind under huden, så den aldrig slipper en, selvom økonomien bliver bedre og tøjet billigere i indkøb.

Tøjreparationer var et emne, som Højskolernes Håndarbejde tog op under 2. verdenskrig. Allerede i 1941 lavede de en mappe med Nødhjælpsarbejder – erstatningsarbejder for finere broderi under materialeknapheden. Mappen rummer fine eksempler på de nu glemte former for reparationer af tøj og strømper.

Favoritten, en dåbspose fra Køge, viser hvor smuk en renæssance genbrugte tøjstykker fra 1700-tals silkekjoler fik med rigelig tilsætning af silkebånd og sløjfer.

Varia om Paltekoner og omsyning af klæder supplerer strømper og sko fra udgravningerne.

Kun en af anmeldelserne handler om bæredygtighed ved fremstilling af stoffer – de andre to anmeldelser er om bøger, hvor genbrug er i centrum. Det er tankevækkende – og måske er det fremtiden!

God fornøjelse med Dragtjournal nr. 11.

Hosekoner og sålede strixstrømper

Af konservator Ph.d. Maj Ringgaard, Nationalmuseet

Der er vist ikke mange, der stopper strømper mere. Når sokker og strømper kan købes til næsten ingen penge i bundter á fem par i nærmeste lavprisvarerhus, er det ikke umagen værd, et hul på sokketåen og ud i skraldespanden med den. Men for ikke så mange årtier siden var det anderledes. For når stoppekurven jævnlige blev fyldt, tilbragte husmoderen ofte aftenen med at stoppe familiens strikkede strømper, og sådan havde det været i hundreder af år.

Endnu længere tilbage i 1500- og 1600-tallet var situationen en anden, for strikkede strømper var ikke for enhver, og var de af silke kunne de endog være meget kostbare. De udtjente strømper kunne godt havne i skraldespanden eller i det mindste på lossepladsen, men først efter at have været godt og grundigt lappet ad flere omgange. Sådan var det stadig op mod 1700-tallet, det vidner adskillige strømper om fra årtierne omkring år 1700 fundet under udgravninger på Esplanaden og i Churchillparken i området nær Kastellet i København. Dette er fund fra datidens Københavns losseplads, affald som blev deponeret i vådområdet langs den oprindelige kyst. Her blev affaldet opfyldt, og med tiden kunne byen udvides med dette område. Blandt de tekstiler eller tekstilfragmenter, der blev fundet under udgravningerne, var knap 20 % strikkede og heraf var cirka 60 % fra strømper.

Disse fund viser, at strømperne først blev kasseret, efter de var godt udtjente. Der var mange tegn på reparationer, stopninger og lapninger, og oven i købet viste mange af strømpefragmenterne yderligere tegn på, at de selv havde været anvendt som lapper på noget andet, inden de endelig var så udtjente, at de blev kasseret. Strømperne viser adskillige former for reparationer nogle smukt udførte, andre tydeligt sammenrimpede af mindre øvede udi stoppekunsten.

De strikkede strømper kom formodentlig først til Danmark i sidste halvdel af 1500-tallet, og endnu et lille århundrede var det ganske almindeligt at gå med strømper, der var syet af et vævet stof. Man kunne købe disse færdigsyede kersey-strømper, der var importeret fra England, eller mere almindeligt man købte stoffet og fik syet sine strømper efter mål hos en skrædder. Stoffet var enten af uld *klæde* eller *kirsey*, men det kunne være finere stoffer som *borat* (et stof med silke i trend og uld islæt).

De strikkede strømper blev efterhånden også importeret i stort antal både fra England og andre steder, eller de blev strikket i Danmark af professionelle strømpestrikkere, for det var langt fra alle, der kunne strikke. For at mindske behovet for importeret strikstrømper og følge med behovet for arbejdskraft blev der med tiden oprettet arbejds-, tugthuse og skoler, hvor der bl.a. blev uddannet strikkere. F.eks. i Chr. IV Tugt- og Børnehus og i Kgl. Vajsenhus blev både drenge og piger undervist i strikning¹.

Datidens strømper fandtes i flere kvaliteter, de fineste af silke eller fint blankt kamgarn, strømper af fint uldgarn eller de lidt grovere almindelige hverdagshoser. De fine strømper havde øverst en bred borte af retmasker, der forhindrede strømpebåndet i at glide ned, borten kunne også være med et lille mønster. Selve strømpen var glatstrikket, og midt bag var en markering, dette kunne være en lodret stribe af et par vrangmasker eller i finere tilfælde et bredere mønster af ret- og vrangmasker. På siden af strømperne over ankelen var sviklen, et strikket mønsterparti, der kunne have form som et tårn, krone, stjerner eller en pil. Derunder kom kilen, en udtagning, der sikrede at strømpen sad pænt over ankelen. På de allerfineste strømper kunne denne del være yderligere udsmykket med broderi. De almindelige hverdagshoser havde sjældent andet end en lille stribe midt bag og et par riller i overkanten samt i nogle tilfælde et lille sribemønster som svikkel².

1 Ringgaard: 2010, s. 80-82.

2 Ringgaard: 2010, s. 65-80.

Finere folk kunne ansætte lokale til at strikke for sig. I England i 1590'erne havde dronning Elizabeth Robert Morland til at sørge for silkestrømper til sig, desuden sørgede han for rengøringen af hendes uldstrømper og for at strikke nye fødder på dem, når det behøvedes³. På samme måde i Danmark, f.eks. fremgår det af adelsdamen Sophie Brahes regnskaber, at hun i 1637 betalte ”Søren Kremmer for strømper at binde”⁴. Flere andre steder i regnskabsbogen nævnes, at hun har købt strixstrømper, uden at det er nævnt hvem, der har strikket dem. Her er det antageligt færdigproducerede varer, der er købt og ikke nogen, der specielt er strikket til hende.

Et af de tidligste kilder til strikkede strømper, der med sikkerhed er strikket i Danmark er fra 1587. Dette år betalte Baltzer Melchiorson, der var værge for drengen Sanders i Kalundborg, seks skilling for at få spundet garn til og få strikket et par strømper ”*thill thou houser att lade spinde och binde*”. Senere samme år køber han endnu et par for seks skilling, men yderligere to skilling ”gaff hand for same houser att lade binde noget ued thij the uar for stackidt”. Han måtte altså betale for at få strikket et stykke på, fordi strømperne var for korte⁵.

Hosekoner

Ikke alene kunne man få folk til at strikke for sig, man kunne også få folk til at reparere strømperne for sig. I Sverige kaldtes professionelle, der reparerede strømper, ”strumpflickerskorna”. De reparerede også andet tøj, men som navnet siger, flikkede de først og fremmest strømper. Nogle havde egne boder, hvorfra de udøvede deres erhverv. I Stockholm var der boder flere steder i byen. Disse boder kunne også fungere som ”hittegodscentraler”, hvor man kunne lægge beskeder eller aflevere fundne sager⁶. I Danmark blev reparationerne udført af *hosekoner*, det var ifølge den danske sprogforsker Otto Kalkar betegnelsen før år 1700 for ”en kone der såler og stopper strømper”⁷.

Tøj og tekstiler var dyre og blev taget vare på. At brugt og slidt tøj stadig kunne have stor værdi fremgår af adskillige skifter. Her kan ses, hvordan ikke alene sengetøj og linned, men også den afdødes gangklæder blev opgjort, værdisat og fordelt mellem arvingerne. Brugt tøj blev også handlet, noget der sikkert var en gammel tradition. Lusetorvet kaldtes ”*det sted hvor gamle klæder og andet sådant sælges*” ifølge Henriks Smiths latin-dansk ordliste fra 1500-tallet. I sidste halvdel af 1500-tallet sad koner, såkaldte Lusetorvs høkersker, og solgte brugt tøj langs muren udenom Frue Kirke i København⁸. Der er også eksempler på, at nogle vestjyske håndværkerkoner ligefrem tog til Amsterdam og opkøbte brugte klæder, som de solgte på hjemegnen⁹.

En stor del af de fundne strømper har reparationer, der er udført med stor håndværksmæssig præcision. Det drejer sig om reparationsarbejder som nystrikning af tå, hæl, eller hele foden på strømpeskafte, en såkaldt *forføddning*. Det er slidte partier der blev klippet ud og udbedret med indsatte stykker taget fra noget andet strik, eller det er påsyning af såler. Disse reparationer var sikkert udført af de professionelle hosekoner.

Forføddning

Genstrikning af slidte partier er en måde at reparere meget slidte strømper på. Størsteparten af de fundne strømpfragmenter fra lossepladsen er dele, der tydeligt er klippet fra i forbindelse med reparation af strømper. Det er afklippede slidte strømpfødder, -tæer og -hæle, der er klippet af antageligt for at forsyne strømpen med en nystrikket del. At denne form for udbedring af slidte partier, forføddning, har været meget almindeligt, ses da også af, at en del af de fundne strømper eller strømpedele bærer præg af, at de tidligere har fået indstrikket nye partier. Et eksempel er en meget slidt strømpefod, der tydeligt har været forføddet to gange tidligere, så den består af tre forskellige garntyper, et på den forreste del af foden, én på hælen

3 Arnold: 1988, s. 208.

4 Paulsen: 1955, s. 163.

5 Ringgaard: 2010, s. 142.

6 Lindvall-Nordin: 1977, s. 99.

7 Kalkar: 1881, II s. 271.

8 Waagepetersen: 1974, s. 98.

9 Dybdahl og Dübeck: 1983, s. 31-32.

Fig. 1.

Denne strømpe er blevet forføddet et par gange. En gang er der strikket ny hæl og fod i et noget grovere og mørkere garn, en anden gang er tåen blevet fornyet med endnu grovere garn. Sluttelig er strømpen blevet så slidt både på tå, hæl og på skaftet over hælen, at hele strømpefoden er klippet af og kasseret for atter engang at strikke ny fod på skaftet. Strømpefoden har mærker efter store kastesting langs kanterne, måske har den været benyttet som lap. (KBM 2307x300.117).

og det meste af foden og én på den bevarede del af skaftet. Strømpen er igen blevet meget slidt, denne gang på tå, fodsål og hæl et godt stykke op ad læggen og ydermere med store slidte stopninger. Dette slidte strømpestykke blev klippet af og smidt på lossepladsen velsagtens for endnu engang at strikke en ny fod på det godt brugte skaft fra en oprindelig fin strømpe med svikkel og kile (KBM 3298x519).

Tilsvarende har en anden strømpefod, der er klippet af et godt stykke oppe på skaftet (KBM 2307x300.117), været forføddet et par gange, inden den blev klippet af og kasseret. Tåen er af et noget grovere hvidt garn end resten. Hæl og fod er gråmeleret garn, mens det af skaftet, der er kommet med i afklipningen, er af hvidt garn. Denne strømpe var en simpel hose uden kile eller svikkel.

De fleste af de strømper, der allerede havde været forføddet, inden de atter blev afklippet til endnu en forføddning, er af en mellemfin type med en masketæthed på cirka fire masker pr. centimeter. Blandt de forføddede er kun få af de grovere eller af de helt fine strømper.

Disse genstrikninger er nogle gange smukt og professionelt udført med samme garnkvalitet og farve som den oprindelige strømpe. Andre gange er det mindre smukt udførte forføddninger med afvigende farver og kvaliteter. Et par gange har garnet været så meget tykkere, at det var nødvendigt at foretage en række indtagninger lige efter overgangen til nyt garn for ikke at den nye strømpefod skulle blive alt for meget bredere end den oprindelige. Eksempler er et fund fra Toldbodgade (NM3368–1974), hvor der er taget jævnt ind over 12 omgange for at få størrelsen til at passe, eller (KBM-91), hvor der er brugt ca. 30 % tykkere garn til den tilstrikkede fod, så skaftet har en strikkefasthed på 54 pinde og 40 masker på ti cm, mens foden kun har 36 pinde og 26 masker på ti cm. På trods af indtagninger er det tydeligt, at foden er blevet en del videre end oprindeligt. På en anden strømpe er resultatet blevet en tyk og klumpet skævvreden tå, der nærmest ser ud, som den midt på foden er rynket til en ellers fin strømpe (KBM 3298x519). Her var det ikke bare ”klumptåen”, men det var hårdt tiltrængt at få nystrikket foden af en professionel. Hele tåen, det meste af sålen og hælen var slidt til trevler.

Fig. 2a.
 En kunstfærdig maskestingsreparation på en strømpefod.
 Reparationen er sket ad flere omgange, så der ses en reparation på tåen, én på forfoden, én på det bageste af foden og én på hælen. Desuden er der tre slidte lag under det synlige i både tå og hæl. (KBM 93).

Fig. 2b.
 Her ses, hvordan reparationen er foretaget med maskesting dannet af to rækker kontursting hen over tråde, der er spændt ud over hullet. (Efter Mary Thomas's *Knitting Book*).

Ved forfødningen er strømpen ofte klippet over lige under sviklen, så den oprindelige svikkel er bevaret. Hvis strømpen var slidt bagpå, f.eks. på stykket over hælen, var man nødt til at skære skaftet over et stykke højere oppe og dermed midt i sviklen. Oftest er der ikke strikket ny svikkel, men der er eksempler på, at det manglende af sviklen blev genstrikket i en mere enkel udformning.

Et eksempel er en strømpe (NM3368–1974), der er blevet forføddet et stykke over sviklen med garn i en grov ujævnt spundet kvalitet, og der er strikket en ny ret enkel svikkel, men ingen kile. Her kan der være tale om, at strømpen også er blevet forlænget, idet tilstrikningen går fra mere end 20 cm over hælen. Det er svært at forestille sig, at man har slidt sin strømpe så langt op ad læggen.

En del af strømperne har fået selve hælen fornyet. Metoden til at forny en slidt hæl ved at strikke en ny hæl på, svarer fuldstændig til den, der er beskrevet i den 200 år yngre såkaldte "strikkebibel" Mary Thomas's *Knitting book*.¹⁰

Blandt fundene fra lossepladsen findes næsten hele strømpes med afskårne fødder eller tær. Disse strømpes har sandsynligvis været til forfødning, men af en eller anden grund blev de alligevel kasseret i stedet for at blive repareret. Et eksempel er en meget flot lang kraftig sort kamgarnsstrømpe (KBM 2909x96) med et mindre (møl?) hul i knæhasen og et større slidhul på hælen. Denne strømpes tå er klippet af lige før indtagningerne. Det kan undre, at dette smukke og gode materiale er endt på lossepladsen, når så meget andet blev genbrugt.

Hjemmereparationer

Andre strømpes vidner om mere eller mindre kunstfærdige hjemmelavede reparationer. En af de mest kunstfærdige findes på en strømpe, der i 1970'erne blev fundet ved en udgravning på hjørnet af Esplanaden - Amaliegade. Her er strømpens sål og hæl repareret med noget, der ligner maskesting, rækker af kontursting, der syet over udspændte tråde skiftevis vender mod højre og venstre. På denne måde er nærmest fremstillet en lille "ballerinasko" af maskesting

¹⁰ Thomas: 1938, s. 230.

Fig. 3. *En afklippet sok, hvor hele undersiden og tåen er stoppet i flere lag med mange forskellige garner. Den har sikkert fremstået med mangefarvede stopninger, inden den endte i jorden. (KBM 2307x300.682).*

på strømpen. Reparationerne er foretaget i store partier: tå, fodballe, sål og hæl og op bag på hælen. Denne type reparation er ikke kun sket en gang, nye reparationer er flere gange foretaget oven på ituslidte gamle, så der er tre lag stopninger med maskesting oven på hinanden (KBM93) (fig.2).

Næsten tilsvarende sting er benyttet til forstærkninger under forfoden af en fin kamgarnstrømpe. Her er syet rækker af kontursting, der skiftevis vender mod højre og venstre, så der er opnået en virkning, der ligner strikkede masker (KBM 3298x348).

Til de mindre kunstfærdige øjensynligt hjemmelavede reparationsarbejder hører strømper med store klumpede gentagne stopninger og sammenrimpninger med groft garn. En afskåret

Fig. 4. *En sok af kraftigt uldgarn. Hele fodballen er slidt af og under sokken er en sål af hattefelt, sålen er fastsurret til forfoden med en tyk ulden snor. (KBM 3298x611).*

strømpefod af kraftigt garn har adskillige stopninger og forstærkninger, som har rimpet den sammen og formet den som en spids sko. Den stærkt stoppede fod er nok skåret af for at kunne genbruge de ikke slidte partier af strømpen efter at have opgivet at stoppe endnu et hul. De mange stopninger må have gjort strømpen hård, stiv og ufleksibel (KBM 2307x300.682). (Fig 3)

En kort sok af tykt gråt uldgarn må have været brugt som en slags sko. Sokkens sål var helt væk og erstattet af en løseligt tilskåret sål af filt, der ser ud til at stamme fra en hat. Stingmærker langs sokkens kant viser, at filtsålen har været syet til sokken, men sytråden er ikke bevaret. Syningen må være gået op så sålen har løsnet sig, for sålen var surret fast med en 75 millimeter tyk uldsnor rundt forfoden (KBM 3298x611).

Hattefilt

Filt fra udslidte hatte kunne også bruges til skosåler eller til såler under slidte strømper. I et tilfælde er fundet en bredskygget hat, hvor der tydeligt er skåret såler ud af hatteskyggen. (fig. 5)

Hattefilten kunne bruges til mange formål, til skoninger på sko, sadler, instrumenter m.m., hvor der var brug for en blød stødabsorbering. Desuden til indlægssåler, til såler under bløde sko og til at sy sko af. Varme såler af hattefilt blev også brugt af arbejderne på hvalstationerne på Svalbard i 1600-tallet. Under arkæologiske udgravninger af Smeerenburg, der var i brug indtil 1660, blev adskillige sådanne filtsåler fundet¹¹. At man har anvendt genbrugshattefilt til sko i slutningen af 1600-tallet fremgår af en boopgørelse fra en ret forarmet kone i Kalundborg fra 1688. Her fandtes et par sko af ”hattefilt” til en mark otte skilling¹². Bløde sko kunne også laves med såler flettet af lister, såkaldte listesko¹³. Lister er de afskårne ægkanter fra klæde. Ægkanterne, der ofte var med tykkere trendtråde og med afvigende farve, krymper mindre end resten af klædet under valkningen og efterbehandlingen. Derfor blev de klippet fra klædet inden, der blev syet af det. Blandt fund under ombygningen af Admirallhotel, Toldbodgade fra 1974 var flere lister fra sort klæde (NM 3349-1974). Lister blev anvendt til mange formål, og var ligefrem en handelsvare i 1600- og 1700-tallet. I en krambod i Helsingør i 1606 blev de vurderet til en skilling per alen¹⁴.

Strømper med såler

Som nævnt skriver Kalkar, at Hosekonerne også sålede strømper. I Ludvig Holbergs skuespil *Den politiske Kandestøber* siger Henrik om kandestøberens datter: ”Jeg troer ikke hun kan komme, thi hun sidder og saaler paa hendes Strømper”. Det fremgår af sammenhængen, at det opfattes som gement at såle strømper. Da kandestøberens kone tror, at hun er blevet borgmesterkone, retter hun Henrik, han skal i stedet sige, at datteren baldyrer¹⁵. Citatet har tidligere været tolket som, at hun *såler* strømper i betydningen, at hun reparerede syede strømper, hvor sålen var af et selvstændigt stykke stof. Holberg bruger netop dette for at vise, at hun var af håndværkerstand og gik med syede strømper og ikke med strikkede, som blev brugt af højere stand¹⁶. Men fund fra lossepladsen viser, at det nok skal tages mere bogstaveligt end kun i betydningen, at hun stopper strømper. Hun såler strømperne ved at sy en sål på dem.

En del af de fundne strømper har fået fastsyet såler under de slidte strømpefodder. Sålerne er klippet af bløde uldne stoffer som multon, flonel eller tyndt klæde; i et enkelt tilfælde er sålens

Fig. 5. Bredskygget hat, hvor dele af skyggen er genbrugt til såler, inden hatten blev kasseret. (Nationalmuseet D12061a).

11 Vons-Comis: 1988, s. 99.

12 Waagepetersen: 1974, s. 101.

13 Ordbog over det danske Sprog, Waagepetersen: 1974, s. 101.

14 Østergård og Walton Rogers: 2005, s. 198.

15 Holberg: 1943, s. 38.

16 Olsen og Mygdahl: 1927, s. 475. Mygdahl: 1932, s. 106.

Fig. 6. Strømpesål af fint klæde. Mærker efter kastesting langs kanten viser, hvor den har været syet på strømpen. (KBM 101).

stof af uld og silke, *borat*. Der er også en del fund af såler alene uden strømpe. Her er der nok tale om, at sytråden har været af hør eller bomuld og derfor forsvundet under opholdet i jorden. Andre gange viser slidhuller, at der er tale om kasserede såler, der formodentlig er blevet erstattet af nye. Der har sandsynligvis været flere, der ikke er blevet registreret som såler, for i Københavns Bymuseums foreløbige registrering af tekstil fra udgravningen på Esplanaden i 2003 står til slut i rapporten: *"Ved vask af strømper kunne konstateres, at tidligere vaskede ovale stykker i vævet stof havde form, som er identisk med den påsyede strømpesål. Ved tidligere udgravninger har der også været fund af disse strømpesåler eller ovale tekstiler, som vi nu kan identificere som såler"*¹⁷. Atter andre af de slidte strømpefund har tydelige mærker af, at der engang har været påsyet en sål. (fig 6)

Påsyningen af såler behøvede man ikke selv udføre, det kunne hosekonerne gøre. I år 1620 betalte Maren Jørgensdatters værge fire skilling *"For et par hoßer at saalle"*, hvilket var samme beløb, der samme år var *"Giffuet thill syløhn"* for at sy et par klædeshoser til hende. At det drejer sig om påsyede stofsåler og ikke en strikket forfødning fremgår af regnskabet for året efter, hvor der står: *"for et par hoßer at solle, och for klede dj bleff sallit medt"*, hvilket sammen med lønnen for at vende et skørt kostede to mark¹⁸. De fleste af de fundne såler er så ensartede i formen og i kvaliteten på det uldstof, der er brugt, at det virker som en standardlapning, der antagelig er udført af professionelle hosekoner.

I et par tilfælde er fundet en sål fremstillet af et stykke glatstrikket uld, måske af et stykke fra et strømpeskæft. Sålen har også stingmærker rundt kanten, der viser, at den var syet på eksempelvis en strømpe. Det kan også være en sål, der blot kantet med kastesting var brugt som en indlægssål i en sko eller støvle, og havde det ikke været for fundet af de sålede strømper, ville dette nok være tolkningen. Disse såler viser, at det nok var en meget udbredt måde at få forlænget strømpernes levetid. At det ikke kun var gemene folk, der fik syet såler på de dyre strømper, kan ses af et par sorte silkestrømper fra 1655, der har tilhørt den svenske adelsmand Nils Nilsson Brahe. Strømperne fik både såler og tåforstærkning af hvidt hørlærred¹⁹.

17 F.eks. KBM JO:253-B fundet på Larsens Plads i 1949 eller KBM Kons. nr.101 fundet ved Amaliegade i 1972

18 Dahl: 2010.

19 Ekstrand: 1982, s. 180.

Fig. 7. Strømpe til lille barn syet af stykker fra en voksenstrømpe af blødt hvidt kamgarn. Snittet svarer til de syede klædeshoser. Der er søm midt bag på skaftet, denne søm fortsætter under hælen. Sålestykket er sat lige til ved hælen og er afrundet ved tåen. Der er sat kiler ind på siden af foden for at give plads til, at hælen kan komme i strømpen. (KBM 2307x300.687).

Omsyning

De gode brugbare stykker fra en slidt strømpe kunne også syes om til andet. En barnehue, der nu kan ses i Nationalmuseets udstilling, er syet af det øverste fra skaftet på en rød voksenstrømpe. Den oprindelige kantbort foroven af strømpen, der er blevet til en bort nederst på huen, har et fint lille skråtribemønster i ret- og vrangmasker. Strømpens midtbag-markering med retmasker sidder på den ene side af huen. Skaftet er klippet over, rundet let af i siderne og syet sammen (NM 22-1985).

En strømpe til et lille barn er syet af stykker af en fin blød kamgarnsstrømpe. Her er stykkerne klippet til og syet efter samme skabelon som de syede klædestrømper. Et stykke danner skaft, hæl og overside af foden, et andet stykke danner sålen fra hælens slutning til tå. To små trekkanter danner kiler. Sålestykket afsluttes på begge sider af foden med en bort på to retmasker. Det er af en anelse kraftigere garn end resten af strømpen og kunne derfor stamme fra en anden strømpe, men ser man ordentlig efter, er der et lille stykke på ti pinde, som er af samme kvalitet som resten af strømpen på sålestykket. Dette kan tyde på, at den fine kamgarnsstrømpe har været forfæddet engang, inden den efter yderligere slitage måtte lade livet og blive til barnestrømpe. En del strømper af finere kvalitet har en svikkelbort, der fortsætter ud på siderne af foden. Afstanden mellem de to borter på sålestykket på denne barnestrømpe kunne passe med, at det var taget fra den ikke så slidte overside af foden på den oprindelige kamgarnsstrømpe (KBM 2307x300.687).

At sy børnestrømper af udslidte voksenstrømper kendes også fra senere tider. I håndarbejds- og husholdningsbøger fra 1800- og begyndelsen af 1900-tallet kan findes opskrifter på, hvordan man gør, og metoden blev genoplivet under 2. verdenskrig²⁰. (Fig 7)

Dette er en række eksempler på, hvordan strømper i tidligere tider blev brugt, repareret og genbrugt. Og eksempler fra en for længst glemt profession, Hosekonen. Et erhverv, der tilsyneladende forsvandt i takt med at strømpestriking og strømpestopning blev noget, enhver pige lærte i folkeskolen.

Litteratur

Arnold, Janet: *Queen Elizabeth's wardrobe unlock'd*. Washington 1988.

Dahl, Camilla Luise: Laurids Hansens regnskab for hans myndling Maren Jørgensdatter, 1620-22. *Dragtjournalen*, no. 6. 2010.

Dybdahl, Vagn og Inger Dübeck: *Håndværkets kulturhistorie. Håndværket og statsmagten. Perioden 1700 – 1862*. København 1983.

Ebbesen, G. Emborg: *Alt kan bruges*. 1946.

Ekstrand, Gudrun: Some Early Silk Stockings in Sweden. *Textile History*, vol. 13. 1982, s. 165 – 182

Holberg, Ludvig: *Den politiske Kandstøber. Comoedie*. Med indledning og kommentarer af Oskar Schlichtkrull. Nordisk forlag. København (1722) 1943.

Kalkar, O.: *Ordbog til det ældre danske sprog (1300 – 1700) Bind I – IV* København 1881-1907.

Lindvall-Nordin, Christina: Herrskapsstrumpor. *Kulturen* 1977, Lund 1977, s. 99 – 113

Mygdal, Elna: Amagerdragter. Vævninger og syninger. *Danmarks Folkeminder*, no. 37. Det Schønbergske Forlag, København 1932.

Olsen B. og E. Mygdahl: Strømper. I *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udg. vol. XXII, 1927, s. 475-76.

Paulsen, Henning: *Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40*. Ved Henning Paulsen. Jysk selskab for Historie, Sprog og Litteratur. Viborg 1955.

Ringgaard, Maj: ”To par strixstrømper oc en nattrøie naccarat” *Filtede og strikkede tekstiler fra omkring år 1700, fundet i Københavnske byudgravninger - og sammenhænge mellem tekstilers farve og bevaring*. Part 1: Tekst; part 2 Bilag. PhD thesis, Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet 2010.

Thomas, M.: *Mary Thomas's Knitting Book*. London 1938.

Vons-Comis, S.Y.: Kleren maken de man: zeventiende- en achttiende-eeuwse kleding van Spitsbergen . In Hacquebord, L. & Wim Vroom (eds.), *Walvisvaart in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1988, s. 97 – 119.

Waagepetersen, C.: To gange vendt og så syet om til læredrengen. *Arv og Eje*, 1974, s. 87-104.

Østergård, E. og Walton Rogers P.: Tekstiler, reb og snor. In Kock, J. og Roesdahl, E. (eds.) *Boringsholm – en østjysk træborg fra 13-årene*. Århus Universitetsforlag 2005, s. 191-205.

20 En opskrift på denne form for omsyning af strømper findes i Emborg Ebbesens ”Alt kan bruges” fra 1946.

”Hug en hæl og klip en tå”

Bæredygtighed på fødderne

Af museumsinspektør og ph.d.-stipendiat Vivi Lena Andersen, Københavns Museum

Hug en hæl og klip en tå

Sådan lyder det i Brødrene Grimms eventyr om Askepot, hvor stedmoderen får de to onde stedsøstre til at gå til det yderste i forsøget på at få deres store fødder presset ned i Askepots alt for lille balsko¹. Prisen er stor for at vinde kongesønnen, og den ene søster klipper en tå af, mens den anden hugger en del af hælen. Desværre for søstrene var den blodige indsats spildt, og med os tager vi ikke blot moralen om, at man ikke kan lyve sig til ægte kærlighed, men også at det ikke kan anbefales at forkrøble sine fødder, så de passer til det begærede fodtøj. Sidstnævnte morale er dog ikke én, vi har taget synderligt til os i nyere tid. For hvem har ikke på et tidspunkt båret sko, som var for små, klemte, gnavede, gav vabler eller måske i sidste instans resulterede i knyster eller det, der var værre? At presse foden til at bære attråværdigt, men også fysisk uhensigtsmæssigt fodtøj er dog ikke et moderne fænomen eller ét formuleret af Brødrene Grimm i 1800-tallets begyndelse.

Min forskning i fodtøj og studier af især Københavns Museums store samling af arkæologisk fundne hverdagssko, fra hhv. middelalderen, renæssancen og enevælden², peger på, at udviklingen i skoens form og opbygning i løbet af disse perioder samtidig var en tilbagegang for fodens helbred³. Sideløbende med denne negative udvikling viser de fundne sko, at man til gengæld i stort omfang benyttede sig af muligheden for at reparere, lappe, genbruge og arve sko samt skære i og redesigne sko, så de blev tilpasset føddernes skavanker og eventuelt nye ejeres fødder.

Sko er som udgangspunkt ikke *bæreegnet* til menneskets fødder, men den teknologiske udvikling i måden, man konstruerede og reparerede sko på, viser, at skoene selv blev mere *bæredygtige* i ordets langtidsholdbare forstand.

Bæredygtig/-egnet?

Bæredygtighed beskrives ifølge Det Danske Litteratur- og Sprogselskab som havende en tvedelt betydning⁴:

1. med evne til at tåle vægten af noget
2. som sikrer eller indebærer holdbare positive resultater (i en bestemt henseende) uden at ødelægge det foreliggende grundlag.

Bedømmer vi sko ud fra bæredygtighedens første betydning, som havende *bæreevne* eller være *bæreegnet*, så er der en positiv og en negativ side. Den positive side omhandler sko som beskyttelse. Da vores forfædre rejste sig og gik på to ben for seks-syv millioner år siden, blev fødderne udsat for stor belastning, da hele kropsvægten fordeles på de proportionelt set små fodballer og hæl⁵. Af de over 250 primatararter i verden, er mennesket den eneste, der kun går på to ben. Med den oprejste gang gik menneskets fod fra at være anvendelig og fleksibel til at være en højt specialiseret kropsdel, der med sine 26 x 2 knogler kun kan drive kroppen fremad og tage i mod stødene undervejs. Dertil kommer de klimatiske og naturbetingede udfordringer i form af kulde, varme, vand, is, sne, torne, skarpe overflader, stenet underlag, giftige dyr og planter, som udfordringer for fødsålerne. For mange tusinde år siden lærte mennesket at

1 http://www.grimmstories.com/da/grimm_eventyr/askepot (link beset d. 28. april 2014).

2 Københavns Museum har i de seneste årtier haft muligheden for at foretage store arkæologiske undersøgelser, især i forbindelse med udgravningerne til den københavnske metro.

Fundomstændighederne og bevaringsforholdene for det organiske materiale har været gunstige på mange af de berørte lokaliteter. Andersen: 2013, s. 9ff.

3 Andersen: 2009a, s. 12; Andersen, Hvass og Grønnegaard: 2009, s. 9ff.

4 Betydning ifølge Det Danske Litteratur- og Sprogselskab, Den Danske Ordbog <http://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=bæredygtig> (link beset d. 28. april 2014).

5 Thage: 2013, s. 48f, 68.

Fig. 1. Danmarks Skomuseum: Gipsafstøbningen til venstre viser en fod med hammertæer, der er en klotlignende fejlstilling i tæerne. Gipsafstøbningen til højre viser en fod med Hallux valgus, hvor muskulaturen trækker storetåen mod de øvrige tæer, så foden bliver spids, og der dannes en knyst på storetåens grundled. Disse defekter kan blandt andet forårsages/fremprovokeres af brugen af spidse og højhælede sko. Foto: forfatteren.

beskytte sine fødder med fodtøj mod disse udfordringer, optimere sin mobilitet i det ellers fjendtlige terræn og øge sine muligheder for overlevelse⁶.

Men på den negative side, så er barfodsgang den bedst egnede måde at bevæge sig fremad på, for her tilpasser fodmuskulaturen sig til underlagets ujævnheder, hvorimod en sko hindrer fodens naturlige bevægelse og kan føre til kroniske skader i fødder, knæ, hofte og ryg⁷. Analyser af brugsslitage på de arkæologisk fundne sko fra 1600- og 1700-tallets København vidner om, at foddefekter såsom hammertå, knyster⁸ og platfod⁹, var almindelige lidelser¹⁰. At skoene var symmetriske (dvs. ingen højre eller venstre sko), højhælede, og at tidens modeideal dikterede en petit fod¹¹, har været medvirkende årsager til at foddefekter udviklede sig. Af de fundne middelalder sko, jeg har analyseret, er der kun ganske få spor efter foddefekter¹². Udformningen af middelalderens fodtøj (flade og tilpasset hhv. højre og venstre fod) tillod foden mere naturlig bevægelse end de efterfølgende perioders sko. Det betyder, at skoens udvikling må siges ikke at være *bæreegnet*. Men er den bæredygtig i ordets holdbare forstand?

Holdbare hæle og symmetriske sko

Skoene blev i den sene jernalder, i vikingetiden og i middelalderen syet med en teknik, hvor en særskilt sål og overdel blev syet sammen fra vrangsiden og derefter vendt¹³. Den vendsyede sko blev i løbet af 1500-tallet erstattet af den randsyede sko, hvor skoen ved hjælp af en rand, liggende i kanten mellem flere lag af såler og overdelen, fik en stærkere konstruktion og

6 Swann: 2001, s. 9f; Trinkaus og Shang: 2008.

7 Vass og Molnár: 2000, s. 24; Andersen: 2007, s. 83.

8 En knyst er en sygdom, som kan opstå de steder, hvor fodtøjet presser på et af fodens naturlige fremspring, og forårsager betændelsestilstand af den slimsæk, som omgiver leddet.

9 Platfod er karakteriseret ved en helt eller delvis udsløttet svangbue i fodsålen, så hele fodsålen berører underlaget.

10 Andersen: 2009b.

11 Det formodes, at nogle bevidst har båret for små sko, for at leve op til idealet om en lille fod. På de fundne skosåler med fodafttryk, kan ses aftryk fra tæerne helt ude i snudens spids.

12 Andersen, Hvass og Grønnegaard: 2009:31.

13 Swann: 2001, s. 39ff; Andersen: 2014.

bedre holdbarhed. Omkring år 1600 blev hælen en fast bestanddel af skomodén. Men *hvorfor* egentlig en hæl?

Der er adskillige forklaringer, der gør sig gældende indenfor dette spørgsmål. Den mest umiddelbare begrundelse er, at bæreren af skoen syner højere. Dette var grund nok for Solkongen Ludvig XIV (1638-1715), der bar sko med høje hæle for at få sin ellers lave statur til at harmonere med sin høje position i samfundet, hvor han på alle måder gerne skulle være hævet over andre¹⁴. Den mest kendte forklaring på hælens opståen er nok, at man med hæl på skoen blev hævet op over skidt og spildevand i gaderne, så skoens overdel ikke blev tilsmudset og ødelagt. Denne form var en afart af middelalderens patiner/galocher¹⁵. Men i sagens natur gjaldt denne beskyttelse netop kun for skoens bagstykke over hælpartiet. Forfoden og skoens overlæder var stadig nede i smudset på gadeniveau, og man konstruerede derfor særlige galocher, som hhv. dækkede og løftede både forfod og hæl.

En anden årsag er søgt indenfor rytteriet, hvor fodtøjet hos centraløstens kavaleri i 1500-tallet har en lille hæl, om end af en ganske anden konstruktion end den europæiske¹⁶. Dette forklarer ikke, hvorfor hælen blev et udbredt fænomen, der i Vesteuropa udviklede sig langsomt fra at bestå af nogle enkelte, beskedne kiler af læder sat ind mellem sålerne bagerst på skoen. Måske skal en overset, teknisk, simpel, men ikke uvæsentlig, bæredygtig årsag bringes i spil her.

En sko med hæl var lettere, hurtigere, billigere og mindre ressourcekrævende at reparere, og var langt mere holdbar end den flade sko¹⁷. På middelalderens flade, vendsyede sko, udskiftede man hele sålen, når den blev slidt, ved at adskille den fra overlæderet. Det er vanskeligt at opmåle, skære og påsy en ny, tilsvarende lædersål, som kan passe nøjagtig til det brugte, forvredne overlæder, hvorfor hele skoen i værste fald kunne dømmes som kasserbar¹⁸.

Ved den randsyede sko med hæl, er det netop hælen, som tager imod de værste stød fra gangunderlaget og påtager sig de dertilhørende slitageskader. Derfor behøvede man kun at erstatte læderet i bunden af hælen i form af en lille hælflæk, for at kunne bruge skoen

Fig. 2. Majoriteten af de arkæologisk fundne sko fra København bærer spor efter reparation af forskellig art. At reparere hælen med en ny læderhælflæk var normalen. Denne sko ses fra undersiden og afslører, at den stakkede hæl har været repareret gentagne gange, med nye lag af læder sat på med træpløkker. Skoen er fundet under Mærskes hovedsæde på Esplanaden 50, og er fra 1700-tallets første halvdel. Foto: forfatteren.

14 Swann: 2001, s. 102; Frisch: 2013, s. 42.

15 McDowell: 1998, s. 27ff.

16 Semmelhack: 2011, s. 225.

17 Swann: 2001: s. 96.

18 Frivillige og middelalderskomagere fra Middelaldercentret, Nykøbing Falster har oplyst mig, at de på 1 år ville forbruge mellem 8 og 10 par vendsyede sko, hvis de boede hele året i den rekonstruerede middelalderby. Til sammenligning vurderes, at et par randsyede 1600-/1700-talssko kunne holde mellem 2 og 4 år, hvis disse blev repareret og vedligeholdt (personligt meddelt af June Swann).

fortsat. Samme princip gør sig gældende med ydersålen (som kun dækkede undersiden af forfoden) ved den randsyede teknik. Blev ydersålen slidt, kunne denne let erstattes med en ny. Hverdagssko gennemgik således en udvikling mod det mere holdbare, reparationsegne og spildreducerende. De arkæologiske fund viser en høj frekvens af reparerede sko og med mange forskellige typer af reparationer: ny hælflik, ny ydersål, udvendig tåkappe til at dække hul slidt på overlæderets tå, revner i overlæder blev syet sammen, lap sat på med træpløkker på ydersålens tåparti, metalnagle ned gennem bindsål (den inderste sål) for at holde hælen på plads – og mange flere.

Fig. 3. Herresko, der er blevet redesignet til tøffel, ved at bagkappen og remmene er skåret af. Men tøflen her viser også en reparationspraksis. På detaljefoto til højre ses overlæderets venstre side forstørret, og en reparation kommer til syne. Hvor læderet rynker, pga. forfodens bøjning ved gang, anes små huller langs en revne, der blev forsøgt lukket ved syning. Herreskoen/-tøflen er fundet under Mærsk hovedsæde på Esplanaden 50 og er fra 1700-tallets midte. Foto: forfatteren.

I forbindelse med mit igangværende ph.d.-projekt har jeg samarbejdet med arkæologistuderende, Signe Groot Terkelsen, om at blive klogere på skohæle og deres konstruktion i 1600-tallet¹⁹, hvor hælen bliver en meget typisk del af fodtøjet, bestående af adskillige lag af læder, samlet med træpløkker. Til et forsøg blev en hæl systematisk skilt ad og dens sirlige opbygning registreret undervejs. Forsøget viste bl.a., at omtrent midt på hælen (i højden) var de hele lag af udskåret og tilpasset læder, erstattet af et lag af små aflange, trekantede stykker af læder, som, med kanterne lagt tæt op ad hinanden dannede en flad roset. Arbejdet var udført så elegant, at dette ikke kunne ses med det blotte øje på hælens yderside, hvor de små stykker lignede et ubrudt lag²⁰.

At benytte de små stykker af læder i hælen har ingen praktisk funktion for skoen²¹, og det har været særdeles tidskonsumerende og unødvendigt besværligt for skomageren at fremstille, fremfor at bruge et større stykke læder passende til hælens omkreds. Til gengæld har de små læderstykker en bæredygtig funktion. Skomageren har anvendt fraskær, som ellers ville ende i affaldsbunken. Når skomageren indledningsvist havde skåret de respektive skodele ud af det valgte skind, så stod denne tilbage med adskillige, små stumper af læder, som i sig selv ingen nytte har. Fraskær erkendes ofte i arkæologiske udgravninger som værkstedsaffald, men her er der tale om optimal brug af materiale, der mindsker spildet og bliver en ny ressource. Brugen af fraskær i skoproduktionen og reparationsfasen er velkendt og har været et udbredt fænomen²². Dertil kommer de mange fund af dele fra brugte sko, som efter kassering, var endt i hænderne hos enten en skomager eller skolapper, der har skåret brugbare partier ud af eksempelvis såler og overlæder, så disse, om end små dele, kunne genanvendes i nye sko eller som lapper på slidte sko. Denne praksis understreger endvidere, at optimal udnyttelse af materialet gik forud for tidsforbruget i produktionen af skoen.

19 Forsøget er udført i forbindelse med stud. ark. Signe Groot Terkelsens bacheloropgave ved Forhistorisk arkæologi, Saxo Institut, Københavns Universitet, som forfatter var ekstern vejleder for. Se Terkelsen: 2014.

20 Terkelsen: 2014, 14.

21 Personlig meddelt af skomager Kenneth Elsgaard fra Elsgaard Håndskomageri.

22 Swann: 2001, s. 107.

Fig. 4. En grundig registrering af en ordinær stakket hæl af læder og træpløkker viste en skomagers nøjsomme ressourceforbrug. Skindet er udnyttet maksimalt ved at selv de mindste læderfraskær, der blev tilovers fra udskæring af skoens dele, indgår som et lag i midten af den stakkede hæl. Hælen er fundet under Rådhuspladsen og er fra 1600-tallets anden halvdel. Foto: Signe Groot Terkelsen.

Dvæler vi fortsat lidt ved produktionssiden af skoens udviklingshistorie, så ser et nyt fænomen dagens lys i årene før år 1600, som hænger sammen med hælsens entré: Den symmetriske sko. I tiden før man anvendte hæle, skulle skomageren bruge to læste af træ for hvert par sko. En tilpasset hhv. højre og venstre fod. Da hælen tilføjes skoen, øges behovet og forbruget for læste, da der nu ikke blot skal bruges højre og venstre læste, men også læste i forskellige vinkler og krumninger, alt afhængig af hvilken højde og form hælen skulle have. Det afstedkom ekstra udgifter for skomageren i køb af træ og produktion af mange flere læster end sædvanligt. Omkostningerne ville i sidste instans ende hos forbrugeren i form af højere priser, samt være en økonomisk belastning for det enkelte skomagerværksted, som ville have svært ved at sælge sko til højere pris.

Dette økonomiske og ressourcemæssige problem blev dog løst ved, at de højhælede skopar kunne produceres som to ens sko, der kun krævede én og samme læst. Selvom de symmetriske sko var langt fra bekvemme at bære, så havde de besparende fordele for forbrugeren. De

Fig 5. I dette fragment af en ydersål ses, at ejeren har slidt hul med sin storetå ved lang tids brug af skoen. Slitagehullet er til venstre på sålens snude, men den resterende del af sålen er skåret bort med en professionel håndværkers skarpe kniv. Den brugte sko er efter kassering kommet i hænderne på enten en skomager eller en skoflikker (-reparatør), som har genbrugt brugbare dele af skoens læder til enten at lave nye sko eller som lapper til sko, der skulle repareres. Sålen er fundet under Mærskes hovedsæde på Esplanaden 50 og er fra 1700-tallets begyndelse. Foto: forfatteren.

symmetriske sko holdt længere end de mere fodformede forgængere, fordi ejeren kunne vælge at bytte rundt på skoene jævnligt, og fordele slitagen jævnt mellem højre og venstre side af den enkelte sko. Ud fra slidsporsanalyser af de arkæologisk fundne sko, ved vi, at dette ikke var en ualmindelig praksis²³.

Fig 6. *Eksempler på symmetriske sko i form af såler, der kan spejles langs midteraksen, og danner to ens halvdele. Ved ikke at producere sko, der var tilpasset højre og venstre fod, halverede skomageren sit forbrug af trælæster. Sålerne på billedet til venstre er fra hhv. første halvdel af 1600-tallet og første halvdel af 1700-tallet. Billedet til højre viser den forreste del af en ydersål fra en symmetrisk sko fra sidste halvdel af 1600-tallet. Skoen var en såkaldt "byttesko", hvor ejeren jævnligt har skiftet mellem at bære den på højre og venstre fod, da det fordelte sliddet. På begge sider af sålens kanter ses ens brugsslid, der stammer fra gang med hhv. en højre og en venstre fod. Alle sålerne er arkæologiske fund fra København, Københavns Museums samling. Fotos: forfatteren.*

Arv, genbrug og redesign af sko

Fra teknik og reparationer til bæredygtighed i form af recirkulation og modificering af fodtøj. I dag er det noget nær syndigt at lade sine brugte sko gå i arv, men tidligere var sagen en anden. Ifølge skriftlige kilder er en handel med brugte sko blevet praktiseret siden middelalderen²⁴. Sko kunne gå i arv enten via genbrugshandel eller direkte fra giver til arvtager²⁵. Et par sko kunne cirkulere lokalt i den enkelte husstand eller i forskellige sociale lag, være kasseret og genbrugt i flere omgange af forskellige ejere. Denne praksis har især efterladt sig spor på de arkæologisk fundne, randsyede sko fra 1600- og 1700-tallets København, hvor størstedelen er repareret gentagne gange, redesignet og/eller er af en skotype, som blev brugt på anden vis, end hvad der var dens oprindelige formål.

At sko gik i arv nedad i samfundet, kan formodentlig ses på de fundne salonsko/-tøfler fra starten af 1700-tallet med meget høje, slanke hæle. Til trods for, at de var til indendørs brug, er læderhælflikkerne slidt af samt dele af trækernen, og læderbeklædningen på hælsens sider er krænget op. Dette kraftige slitagemønster kan kun forekomme ved udendørs brug ved gang på og i mellem brosten. Måske er salonskoene/-tøflerne gået i arv fra den fine frue til tjenestepigen, hvis stand accepterede en anden og mere udstrakt brug af dette ellers eksklusive fodtøj.

Genbrug af sko ses også ved modificering og redesign af den enkelte sko på forskellig vis.

23 Andersen: 2009c, s. 99.

24 Egan: 2005, s. 22.

25 Ribeiro: 2002, s. 80.

Størstedelen af de fundne sko, har fået bagstykket skåret af, og blev dermed transformeret til tøfler²⁶. På den måde kunne skoen fortsat bruges, selvom bagstykkernes remme var slidte og gået i stykker. Men transformationen fra sko til åben tøffel gjorde det også lettere at lade skoen gå i arv til et menneske med længere fod, eller lade skoen følge med udviklingen i takt med et voksende barn²⁷. Denne tilpasning giver netop tøflen mulighed for med dens rummelige åbning. I samlingen findes også de afskårne bagstykker selv, der kendetegnes ved at mangle sømkanten i bunden, og interessant nok har majoriteten af de løsfundne, afskårne bagstykker deres remme intakt. Disse fund viser, at motivet til at skære bagstykkerne af ikke altid var slitage eller ødelagte remme, men eventuelt fordi skoen på et tidspunkt skulle passe til en større fod²⁸. Ejeren selv kunne udvikle en sygdom, der resulterede i en forstørret fod, som ikke kunne være i en ordinær sko. Sko er blevet tilpasset deformiteter, eksempelvis i form af overlæder, der er skåret op fra midten af pløskanten og ned mod tærne, som resulterer i en meget rummelig og bæredygtig sko.

Fig 7. På herreskoen til venstre er bagkappen trådt helt ned, da skoen sandsynligvis (i perioden forud for kasseringen) har været båret af en ejer, hvis fod var for lang til skoen og således har brugt skoen som tøffel. Til højre ses en barnetøffel, der oprindeligt var en lukket sko, men bagkappen og dens remme er på et tidspunkt skåret af, så den som tøffel, kan bruges af en større fod. Dette kan være eksempler på sko, der er gået i arv, solgt brugt eller redesignet for at følge med udviklingen i ejerens fødder. Herreskoen/-tøflen er fundet under Mærskes hovedsæde på Esplanaden 50 og er fra 1700-tallets midte, mens barneskoen/-tøflen er fundet under Rådhuspladsen og er fra 1600-tallets anden halvdel. Foto til venstre: forfatteren. Foto til højre: Mia Toftdal, Københavns Museum.

1600- og 1700-tallets lukkeanordning på sko var i sig selv indbegrebet af bæredygtighed, med de genbrugelige spænder. Det aftagelige skospænde blev moderne i 1600-tallets sidste fjerdedel, og var, udover at være et personligt og dekorativt tilbehør, også et praktisk og funktionelt objekt, hvormed ejeren kunne redesigne eller genbruge et par sko²⁹. Spændet blev midlertidigt fastgjort til remmene som lukkeanordning, og kunne nemt tages af skoene efter brug.

Man kunne således have flere par sko, men bruge samme par spænder til dem alle, eller have flere spændepar, som fik samme par sko til at skifte udseende. Der var grundlæggende fire forskellige spændetyper, som hver passede til de tilsvarende specifikke typer af remme. Dette satte begrænsninger for fleksibiliteten, men arkæologisk fundne sko vidner om hjemmelavede ændringer og tilpasninger af remme³⁰. Det var altså muligt at redesigne en sko ved at beskære remmene og/eller lave de fornødne huller, så skoen kunne bruges med en anden type spænde. Det fremgår også af de fundne sko, at slidte remme kunne skæres bort, og skoen bruges helt uden lukkeanordning³¹. Mulighederne var mange og opfindsomheden stor.

26 Goubitz, Driel-Murray & Groenman-van Waateringe: 2001, s. 243.

27 Andersen: 2009c, s. 98.

28 Andersen: 2007, s. 123.

29 Goubitz, Driel-Murray & Groenman-van Waateringe: 2001, s. 289ff.

30 Goubitz, Driel-Murray & Groenman-van Waateringe: 2001, s. 289.

31 Andersen: 2007, s. 120.

Fig 8.

Denne sko er sekundært blevet skåret op langs midten af overlæderet og er efterfølgende brugt sådan. Dette redesign kan skyldes, at ejeren/eller en ny ejer har udviklet/haft en foddefekt, der medførte, at foden ikke passede til skoens oprindelige udformning. Huller langs begge sider af åbningen kan stamme fra, at man har snøret den til, så den så vidt muligt ikke gable. Skoen er fundet under Rådhuspladsen og er fra 1600-tallets anden halvdel. Foto: Mia Tofidal, Københavns Museum.

Bæredygtighed på fødderne

Fortidens fodtøj viser heldigvis ikke, at man skulle hugge i sin hæl eller klippe i sin tå, selvom skomodens udvikling udfordrede føddernes fysiologi. Det arkæologisk fundne fodtøj viser tydeligt, at man til gengæld har fulgt en devise a la ”Lap en hæl og skær en bagkappe”, hvor ellers moderne udtryk som redesign, genbrug, genanvendelse og spildreduktion i høj grad gør sig gældende.

Slutteligt kan nævnes den *bæredygtige stil*, hvor trends, former og farver gentager sig i forskellige forklædninger, som eksempel de i dag populære Christian Louboutin sko, hvis kendetegn er en rød sål og hælbryst. Den har tydeligt fortidige paralleller i 1600-tallets sko, hvor røde hæle og røde sålkanter var moderne. Eller modesandalen anno 2014, der skal være flad, praktisk solid, have tyk sål og brede remme, a la Birkenstocks og det, der satirisk betegnes Jesussandaler eller gladiatorsandaler. Disse sandaler låner ikke kun elementer fra den klassiske verdens fodtøj, men peger også tilbage til 1970’ernes skomode og de dertilhørende værdier og bevidsthed omkring menneskers påvirkning på miljø, brug af ressourcer og bæredygtighed³². Et værdisæt, som i høj grad også er gældende her i 2000-tallets begyndelse, hvor overforbrug, befolkningstilvækst, ressourceknaphed og global opvarmning er problematikker, der står højt på dagsordenen.

De gamle håndværk, og ikke mindst den håndsnyede sko, kan tænkes at få en kommende genopstandelse i bæredygtighedens navn. Nutidens håndsnyede sko skønnes af håndskomagere at kunne holde i ca. 20 år, hvis de vedligeholdes³³. Men de færreste er villige til at betale en pris på 5.000 til 15.000 kroner per par, selvom udgiften fordelt på flere årtier er beskeden i forhold til, hvad de fleste ellers bruger på indkøb af nyt fodtøj. Dette kan være af en kvalitet, der gør dem kassable efter en eller ganske få sæsoner. Når det er billigere at købe nye sko end at få de gamle repareret, er det vanskeligt at ty til bæredygtige løsninger. Af disse årsager har skomagerhåndværket haft trange kår de seneste årtier, og det er heller ikke længere muligt at uddanne sig til skomager i Danmark. Flere af nutidens håndskomagere driver forretning ved at reparere, sælge speciallavede fodindlæg og foretage korrektioner på kundernes konventionelle sko, når brugen af disse resulterer i skader på fødderne. Det er en tilpasning af skoen til foden. Den omvendte tilpasning forekommer også.

Plastikkirurger driver god forretning på fødder i disse år, men vel at mærke ikke kun de skadede af slagsen. Amerikanske plastikkirurger oplever en massiv efterspørgsel på fodforskønnende operationer, samt indgreb, der kan tilpasse foden til skoen, og gøre det mindre smertefuldt at bære fashionable sko³⁴. Tåforkortelser, tåforlængelser, ”ansigts”-løft til fødder, botox, indsprøjtninger for at mindske svedproduktion og indsprøjtninger i fodsålerne,

³² Dam: 2014, 18ff.

³³ Personlig meddelt af håndskomager Kenneth Elsgaard fra Elsgaard Håndskomageri.

³⁴ Stover: 2014. I Laren Stovers artikel gives eksempler fra kirurgers praksis i Beverly Hills og New York.

der danner puder, så det ikke gør så ondt at gå i højhælede sko. Kunder har sågar efterspurgt fedtsugning til deres fødder, og om at få fjernet lilletåen, så foden matcher de spidståede stiletter. Virkeligheden overgår eventyret.

Så vi kan mene, at Askepots stedsøstres (og nutidens amerikanske fashionistaers) indgreb på egne fødder, for at kunne bære det attråværdige fodtøj, er en grotesk handling. Men er årelang, eller måske endda livslang, brug af fysisk uhensigtsmæssigt fodtøj mindre absurd? Jeg vil lade spørgsmålet stå, og give de sidste bæredygtige ord til Brødrene Grimm og to kvidrende duer med dette vers fra eventyret om Askepot:

"Kongesøn, den rette kvinde
fører du til dit palads,
ingen røde dråber rinde,
Skoen foden er tilpas." ³⁵

Litteraturliste

- Andersen, Vivi Lena: *SKO fra 1700-talslossepladsen på Esplanaden 50, København. En vurdering af nyere tids arkæologi*. Magisterkonferensspeciale ved Forhistorisk Arkæologi, Københavns Universitet, 2007.
- Andersen, Vivi Lena: Skoene i skraldet – om sko fra en 1700-talslosseplads i København. *Dragtjournalen – Tidsskrift udgivet af Den Danske Dragt- og Tekstilpulje*, nr. 5 Årg. 3, 2009a, s. 11-19.
- Andersen, Vivi Lena: Fodens fjende. *Skalk*, juni 2009b, s. 9-12.
- Andersen, Vivi Lena: På fod med nyere tids arkæologi – sko som kilde. i: Lyngstrøm, H. (ed.), *Glimt fra en anden verden*. Specialer ved Forhistorisk Arkæologi 2006, 2007 og 2008. Saxo-instituttet, Københavns Universitet, 2009c, s. 93-102.
- Andersen, Vivi Lena: Sko under overfladen – en arbejdsproces. Fodtøj fra de seneste års arkæologiske udgravninger i København. *Dragtjournalen*, nr. 9 årg. 7, 2013, s. 9-18.
- Andersen, Vivi Lena: Skoens skaber. Mester og lærling – eller professionel og amatør? i: *Smedens Rum 5, Mester eller lærling? - læringsprocesser identificeret i materiel kultur*, Arkæologiske Skrifter Nr. 12. Saxo-instituttet, Københavns Universitet, 2014.
- Andersen, Vivi Lena, Hvass, Lone & Grønnegaard, Tim: Skomagere i Sudergade. *Helsingør Kommunes museers årbog* 2009, s. 19-36.
- Dam, Rikke Agnete: Er sundhedssandaler virkelig moderne? Børsen, Weekend, fredag d. 4. april 2014, s. 18-20.
- Egan, Geoff: *Material culture in London in an age of transition: Tudor and Stuart period finds c. 1450 - c. 1700 from Excavations at Riverside sites in Southwark*. London, 2005.
- Frisch, Sidsel: Talons rouges – absolutismens røde hæle. *Dragtjournalen* nr. 9 årg. 7, 2013, s. 41-44.
- Goubitz, Olaf, Driel-Murray, Carol & Groenman-van Waateringe, Willy: *Stepping through time. Archaeological footwear from prehistoric times until 1800*. Zwolle, 2001.
- McDowell, Colin: *Shoes. Fashion and fantasy*. New York, 1998.
- Ribeiro, Aileen: *Dress in Eighteenth-Century Europe. 1715-1789*. London, 2002.
- Semmelhack, Elizabeth: A delicate balance. Women, power and high heels, i: Riello, Georgio og McNeil, Peter (red.) *Shoes. A history from sandals to sneakers*. New York, 2011.
- Stover, Laren: Make Them Fit, Please! *The New York Times*, 22. april, 2014.
- Swann, June: *History of footwear in Norway, Sweden and Finland. Pre-history to 1950*. Stockholm, 2001.
- Terkelsen, Signe Groot: *Ny mode til en ny tids borgere. En analyse og diskussion af 1600-tals-fodtøj med og uden rød hæle fundet under Metroudgravningen på Rådhuspladsen i København*, bachelorprojekt ved Forhistorisk Arkæologi, Saxo-instituttet, Det humanistiske fakultet, Københavns Universitet, 2014.
- Thage, Ole: *Hvordan går du? Fodnoter om gangens kultur og biologi*. Lindhardt og Ringhof, 2013.
- Trinkaus, Erik & Shang, Hong: Anatomical evidence for the antiquity of human footwear: Tianyuan and Sunghir. *Journal of Archaeological Science* 35 (7), 2008, s. 1928-1933.
- Vass, László & Molnár, Magda: *Herresko håndsyede*. Köln, 2000.

35 http://www.grimmstories.com/da/grimm_eventyr/askepot (link beset d. 28. april 2014).

Genbrug

- en historie om dyd og nødvendighed i en arbejderfamilie gennem fire generationer

Af projektansat museumsinspektør Astrid Orsleff Hansen og museumsinspektør Helle Leilund, begge Arbejdermuseet

På Arbejdermuseet har vi en usædvanlig og efterhånden også meget helstøbt samling, som hovedsageligt består af dragter og tekstile genstande, der alle har tilhørt den samme person, Jette Lyremark, født 1937 i Kalundborg.

Samlingen er unik af flere grunde, først og fremmest på grund af sin helstøbthed. Jette har nemlig gemt alt sit tøj, ikke bare noget af det. Også det som andre for længst ville have kasseret, enten fordi det er blevet for småt, er gået af mode, er slidt op, eller er syet om til ukendelighed. Jette har gemt det hele, og over de sidste ca. 10 år løbende foræret det til Arbejdermuseet sammen med små historier, med uvurderlige oplysninger om datering, brug og fremstilling. Der er desuden fotos af Jette i en stor del af tøjet.

Det hører i museal sammenhæng til sjældenhederne at have en bevaret og dokumenteret helhed fra det sociale miljø, som Jette kommer fra, et arbejderhjem i Kalundborg. Som bekendt er det ofte de smukke, kostbare og 'originale' (det vil sige ikke omsyede eller ændrede) genstande, der har fundet vej til museernes dragtsamlinger. Andre museale samlinger rummer eksempler på lappet, stoppet, omsyet og genbrugt tøj, men det særlige her er, at genstandene indgår i en helhed, og at de er så gennemdokumenterede. Genstandene er, udover at være interessante i sig selv, værdifulde fordi de kan knyttes til en specifik livshistorie, ja faktisk til en arbejderfamilies historie over fire generationer.

Jettes gemte tøj rummer et væld af interessante historier om levet liv i en tid og et socialt miljø, hvor meget var anderledes end nu. Jette voksede op i et arbejderhjem, hvor dyder som kyndighed, selvforsyning, genbrug og sparsommelighed var så grundlæggende og indiskutable, at de blev det selvfølgelig omdrejningspunkt for de enkelte familiemedlemmers daglige gøremål og ansvarsområder.

Dertil har Jette en sjælden evne til at erindre sit liv gennem sine ting, og det er ad denne vej, at vi på Arbejdermuseet gradvist har øget vores viden om samlingen, som på én og samme tid repræsenterer en unik og samtidigt meget karakteristisk arbejderhistorie.

Denne artikel præsenterer et udvalg af Jette Lyemarks righoldige samling med særligt fokus på dragterne. Artiklen er baseret på oplysninger om de indsamlede genstande fra museets optegnelser, interviews og Jettes mange, mange håndskrevne notater, der også er registreret som en del af samlingen.

I artiklen slås nogle af de fortællinger, temaer og analytiske greb an, der har tegnet sig i indsamlings- og registreringsarbejdet, og som det for fremtiden kan være interessant at tage udgangspunkt i, når der i forsknings- og formidlingssammenhæng skal arbejdes videre med samlingen.

En kort historie om et langt samarbejde

Som nævnt har samarbejdet med Jette Lyremark fungeret i mere end 10 år. Oprindeligt gjaldt

Fig. 1. Jette fotograferet med sine forældre, sin mormor og farfar i mormorens stue ca. 1942/1943.

Fig. 2. Jettes uldne trøje, 1942-1945. Trøjen er fremstillet af garn(rester) i forskellige farver, og har været lappet mange gange: "Tøj blev brugt til det "faldt af os"."

henvendelsen Jettes eget børnetøj, men da vi efterhånden kom til at lære hinanden at kende, viste det sig, at det ikke kun var alt børnetøjet, men også alt Jettes voksne tøj der lå hjemme i gemmerne. Og der var for resten også en hel del af mors og fars tøj, af farfars, af mormors og så var der lige datterens garderobe. For ikke at nævne en lang række forskelligartede hverdagsgenstande, som mange andre for længst ville have skilt sig af med, men som til museets held er blevet gemt.

Det er karakteristisk for indleveringen, at hver enkelt genstand er pakket for sig og forsynet med en lille seddel. Her har Jette noteret hvornår genstanden er fra, hvem den har tilhørt, hvem der har fremstillet den, hvordan den har været brugt og i hvilke sammenhænge. Efterhånden ledsages flere genstande eller genstandsgrupper også af mere omfattende beskrivelser og fortællinger. For eksempel bliver en aflevering af Jettes lille børnekost og moderens større fejekost ledsaget af erindringer om Jettes huslige pligter som lille pige.

Jettes stærke sans for kronologi og dateringer vidner om, hvordan materialiteten bærer Jettes minder. Gensynet med tingene vækker erindring, og gennem det oprydningsarbejde, der går forud for hver indsamling, bearbejder Jette dele af sin egen historie.

En arbejder- og generationshistorie

Jettes forældre var socialdemokrater med arbejderbaggrund. Hjemme læste man Socialdemokraten, og Jettes mormor havde Thorvald Staunings portræt på væggen. Jettes far spillede mandolin – et instrument, der var meget populært blandt de unge socialdemokrater i mellemkrigsårene. Mændene i familien stod i fagforening, og Jettes forældre kom privat sammen med byens socialdemokratiske borgmester.

De første tre år af Jettes liv boede familien i en to-værelses lejlighed i Kalundborg. Naboerne var smede ligesom Jettes far. Jettes mor havde en handelsuddannelse og var udlært isenkræmmer. Hun arbejdede før hun blev gift, men gik derefter hjemme.

I 1940 førte en række hændelser i familien til en lidt usædvanlig boligkonstellation med flere generationer under samme tag: I 1938 blev Jettes mormor og morfar skilt. Året efter døde Jettes farmor. Da farfaren som enkemand stod alene tilbage med et hus, besluttede hele familien at flytte sammen her. Huset blev bygget om, og første sal indrettet med adskilte værelser til farfaren og mormoren, mens Jette og forældrene flyttede ind i stueetagen. Huset havde tilbygninger på bagsiden med værksted til Jettes farfar, der var sejlmager, samt smedje og maskinværksted til Jettes far.

Jette er således vokset op i et hjem med tre generationer under samme tag, og det afspejler samlingen i dag. Familiens tøj er på tværs af generationer blevet gemt og opbevaret i det samme hus, og fordi der var enighed om, at det var en dyd ikke at smide noget potentielt brugbart ud, er det forblevet samlet.

På tværs af samlingen tegner der sig nogle interessante generationsfortællinger, blandt andet om familiens samvær. Med farfarens hjemmebyggede båd som centrum, blev søndage henlagt til fjorden. Her blev der fisket og svømmet, og samlingen afspejler det fællesskab, familien

havde omkring deres sejlture: Der er bl.a. badetøj fra 1930'erne og 1940'erne, både barnedragter, damedragter og herredragter, badesko fra 1940'erne og Jettes kork-bælte, der holdt hende oven vande som barn.

Med udgangspunkt i samlingen, er det også muligt at følge udviklingen indenfor bestemte typer klædedragter på tværs af generationerne, for eksempel indenfor de kvindelige familiemedlemmers gymnastiktøj.

Samlingen

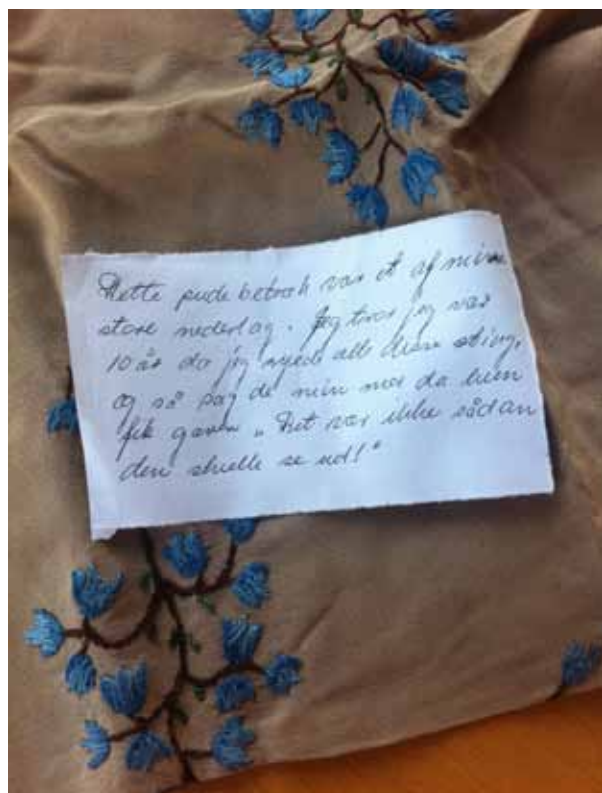
rummer mørkeblå gymnastikdragter fra tre generationer: Jettes mormors dragt fra 1940, Jettes egen dragt fra 1949 og Jettes datters dragt

fra 1966. Sammenligner man mormorens gymnastikdragt i to dele, med overdel og korte bukser i 'kunstsilke' (rayon) og Kalundborgs byvåben på brystet, med den tætsiddende dragt af kunststof, som Jettes datter brugte, bliver det tydeligt, at der er sket meget i forhold til både materialer og pasform, selvom dragten på mange måder ligner sig selv - takkelig og mørkeblå.

Enkelte stykker tøj rummer generationsfortællingen i sig selv, fordi det er brugt af familiemedlemmer over mange år. Noget af tøjet har været brugt af tre generationer. Det gælder f.eks. et par glatstrikkede baby-uldsokker med ribstrikket opslag og kvaster. De er brugt af Jettes mor (født 1910), af Jette (født 1937) og af Jettes datter (født 1956).

Fig. 3. Jette gik til dans i Ellen Schwartzbach Jensens Danseskole i Kalundborg. Til hvert afdansningsbal blev der fremstillet kostumer, typisk af crepepapir, til elevernes optræden. Kostumerne har Jette gemt. I 1944 optrådte Jette i hjemmelavet hawaii-kostume med bastsikkert til det årlige afdansningsbal. Dukkan indgik i dansenummeret og havde derfor et matchende sæt tøj. I dag kan Jettes og dukkens Hawaiikostumer i bast og farvet crepepapir ses udstillet i Børnenes Arbejdersmuseum.

Kvindelig og mandlig kyndighed

Jettes mor og mormor var begge meget dygtige til håndarbejde. Moren var især dygtig til at brodere, mens Jettes mormor havde

Fig. 4. Håndbroderet pudebetræk syet på en bund af brun kunstsilke. Broderiets motiv er blå blomster på brune stilke med små, grønne blade. Betrækket måler 36x49,5 cm.

Pudebetrækket er syet af Jette da hun var ca. 10 år gammel i 1947 som en gave til hendes mor. På en seddel vedlagt pudebetrækket fortæller hun:

"Dette pudebetræk var et af mine store nederlag. Jeg tror jeg var 10 år da jeg syede alle disse sting, og så sagde min mor da hun fik gaven "Det var ikke sådan den skulle se ud!"

Fig. 5. Måtte syet sammen af forskellige tekstilrester. Den består af et hvidt, sribet viskestykke, et håndklæde med et broderet blomstermotiv og en hvid stofserviet. Alle stofstykkerne er lasede og hullede, men de er ikke blevet kasserede, og har i stedet fået nyt liv som gulvmåtte.

talent for hækling og strikning. Samlingen rummer talrige eksempler på Jettes mors broderede boligtekstiler, for eksempel puder, løbere og bordtæpper. Da hendes mor og mormor brugte meget tid på håndarbejde, var det naturligt for Jette at forsøge at gøre dem kunsten efter. Hun fik en hæklenål i hånden for første gang som 5-årig, og selvom det var svært at lære at holde rigtigt på både hækle- og strikkesæt, så var det især broderiet, der drillede. Jette blev dog efterhånden dygtig til håndarbejde.

Samlingen viser, at den kvindelige håndarbejdsdygtighed gik endnu længere tilbage i familien. I samlingen findes blandt andet en hæklet pude til en gyngestol, som er lavet i 1930 af Jettes tyske oldemor.

Selvom både Jettes mor og mormor gik meget op i håndarbejde, så holdt de ikke håndarbejdsblade, f.eks. "Flittige Hænder". Strikkeopskrifter fik man enten ved at skrive af fra et blad, eller ved at købe dem i strikkeforretningen. Der blev også syet meget tøj i hjemmet på symaskine. Indimellem fik familien syet udenfor hjemmet, af morens veninde som var syerske. Det eneste færdigsyede tøj, Jette havde som barn, var et skræddersyet jakkesæt, syet om af hendes farfars aflagte. Det var af rigtig herrestof i mellemgrå med lys stribe. Der var bukser til jakken – det gik piger ikke med normalt, men under besættelsen var det koldt på grund af mangel på brændsel, og derfor var det nødvendigt at klæde sig varmere på.

I 1956 fødte Jette en datter, og da hun selv begyndte at sy og producere børnetøj, købte hun månedsbladet "Beyers Mode" med indlagte mønsterark. Jette øvede sig i at sy på maskine, siden hun var teenager, hvor hun syede sit første stykke tøj til sig selv – en kortærmet, sort skjorte. Hun var også blevet dygtig til at strikke, og al hendes datters børnetøj er bevaret i samlingen – langt det meste er enten hjemmestrikket eller hjemmesyet.

Jette er opvokset med, at man producerede det, man kunne. Da hendes datter sled sine købte hjemmesko for hurtigt op, begyndte Jette selv at fremstille sko af skindrester fra farfarens værksted. I samlingen findes to eksempler på disse sko. De er lavet som mokkasiner af et eller to stykker skind med røde syninger og røde snørebånd.

Det var ikke kun kvinderne i familien, som var dygtige til at arbejde med deres hænder. Jettes farfar var udlært sejlmager, og fra 5-års alderen skulle Jette hjælpe til hjemme, bl.a. hos sin farfar i sejlmagerværkstedet. Der var en del små-opgaver, som det var praktisk at være to om, blandt andet når der skulle klædes wire og skæres sejl til. De store opgaver havde hun ikke kræfter til at hjælpe med – presseningsdugen var tung, og sejlene blev syet på en enorm symaskine, som kørte på jævnstrøm. Hun hjalp til, hvor hun kunne og observerede hans

arbejde. I dag kan hun stadig i detaljer huske de forskellige arbejdsprocesser i sejlmageriet. Faren var udlært maskinsmed og arbejdede som blikkenslager. På et tidspunkt forsøgte han at slå sig ned som selvstændig smed med værksted i tilknytning til familiens hus. Det gik ikke, men han var meget fingernem, og fik mange småopgaver fra folk i byen: *"En fisker kunne komme med en slidt motor og en brækket dims, og så drejede han en ny. Der skulle måske laves lidt, og så kørte motoren. Han var altid engageret i et eller andet"*. Faren lavede et dukkehus til Jette med tilhørende moderigtige stålørsmøbler bøjet i ståltråd. Flere af møblerne i familiens hjem var også hjemmelavede.

Der er en række eksempler i samlingen på, at familiens forskellige former for kyndighed krydsede og supplerede hinanden. I slutningen af 1940'erne broderede Jettes mor et vægtæppe af hessian. Motivet passer til et børneværelse med blomster og en pige bag et stakit. Moren stod for broderiet, mens Jettes farfar kantede tæppet med en meget kraftig, brun sejdug, som han monterede ved hjælp af sin store symaskine i sejlmagerværkstedet.

De kunne selv og de havde ikke råd til at lade være. Når man læser Jettes små notater med historier om hvem, der har lavet hvad, får man det indtryk, at familiens medlemmer altid var i gang med en eller anden form for praktisk arbejde eller et håndværksmæssigt projekt.

Flid

Jette fortæller, at kvinderne i hendes barndomshjem altid havde noget i hænderne, altså et håndarbejde, også når de i ny og næ tog sig en kort pause. Der har været stor arbejdsomhed i hjemmet. Det gjaldt Jettes mor og måske særligt mormoren, men også Jettes far og farfar havde ustandseligt gang i nye projekter i deres værksteder.

Jette selv blev også holdt godt til ilden. Hun havde tidligt mange pligter hjemme, både ude og inde. Moren havde med Jettes egne ord rengøringsvanvid: *"Der var så rent og pudset og ordnet alle vegne, så det bare var for meget indimellem"*. Når Jette kom hjem fra skole stod moren klar med tæppebankeren. På snorene i haven hang de løbere, der normalt lå i soveværelset, og dem skulle Jette banke. Hver dag.

Leg blev der ikke så meget tid til, *"men det var jo sådan set leg at være med til alting"*. Jette efterlignede de voksne i deres arbejde. Hun havde for eksempel haveredskaber i børnestørrelse, der lignede de voksnes.

Da Jette var 12 år blev hendes mor gravid. Graviditeten tog hårdt på moderen, som på det tidspunkt var 39 år. Samtidig blev den hjemmeboende mormor, som ellers havde taget sig af mange af de huslige opgaver i hjemmet, syg af kræft. For Jette blev det slutningen på barndommen. I skolen gik hun fra *Mg+* til *Godt*. *"Ingen kan alt"*.

Jette gik i skole i 9 år, og derefter var hun et år i huset hos en syerske. Hun ville gerne have været syerske selv – det var et naturligt valg, fordi hun var vokset op med, at der blev syet meget derhjemme. Men Jette tålte ikke så godt tøjstøvet og måtte på moderens opfordring holde op, fordi der var for støvet og beskidt.

Som stort barn ville Jette en overgang gerne have været smed som sin far, men det var ikke for piger, og da hun stoppede hos syersken, fandt hun ud af, at hun kunne beskæftige sig med mekanik uden at blive smed: Hun fik en uddannelse som teknisk tegner og har efterfølgende haft et 42-årigt arbejdsliv som maskin- og bygningstegner. Jette fortalte på den lille seddel der kom ind sammen med hendes arbejdstøj fra tegnestuen, at hun ikke ville være med til *"tøjæsset"* på sit arbejde, og derfor altid havde kittel og hjemmelavede skåneærmer på, så ærmerne ikke blev kulsorte af blyant.

Fig. 6. Jettes forældre, Marguerite og Kaj Mathiesen, blev gift d. 19. maj 1934. Deres bryllupstøj er nu i Arbejdmuseets samling. Brudekjolen i cremehvid velour havde oprindeligt slæb. Det blev senere fjernet, så kjolen kunne bruges som selskabskjole. Det afklippede slæb er sammen med et bundt stofrester gemt og registreret sammen med kjolen.

Fig. 6. *"Min første rigtige balkjole. Oprindeligt var hele kjolen af samme stof som nederdelen. Nederdelen er "født" uden flæser. Jeg tror kjolen er syet til mine forældres venners datter og derefter omsyet til mig. Jeg var meget glad for den kjole, og da den blev for lille, blev forstykket suppleret med sidestykker og ryg af min mormors halstørklæde. Bluse og nederdel var syet sammen. Næste gang kjolen var for lille, blev den til bluse og nederdel. Jeg ved ikke hvor det stof, som denne bluse er af, er fremtryllet fra. Jeg tror jeg brugte kjolen 1946, 1947 og 1948. Min mor havde en kjole af det stof som er på vedlagte skulderpude. Det blev brugt til at forstørre meget tøj med, her skråstrimler og foer på besætning."*

Arbejdstøj udgør en stor del af samlingen: Morens kitler til det huslige arbejde, Jettes arbejdstøj, farfarens fingertutter til arbejdet i sejlmagerværkstedet og en hel stribe forklæder, som vidner om den flid, der blev lagt for dagen i det huslige arbejde. Forklæderne er – naturligvis – hjemmesyede.

Selvforsyning

Familiens økonomi var præget af, at man brugte det, man havde til rådighed. Slidt tøj, gamle klude, stof- og garnrester – ALT blev gemt. Det udgjorde en værdi, fordi det kunne "blive til noget". Det var forsvindende lidt, der blev købt. Noget af det eneste, de købte, var voksenundertøj. Og det aflagte voksenundertøj kunne siden syes om til børneundertøj. En af de indkomne genstande er et indkøbsnet af knyttet bomuldsgarn med træhåndtag, som Jettes farfar har lavet. På den lille seddel, der blev afleveret sammen med nettet, har Jette skrevet: "Alt var hjemmelavet. Også indkøbsnettet".

Familien var så vidt muligt selvforsynende – det gjaldt ikke kun produktion af tøj og ting til hjemmet, det gjaldt også mad. Til familiens hus hørte en lang grund. Her dyrkede Jettes farfar frugt og grønt til hele familien. Jette skulle hjælpe til med alt havearbejdet, blandt andet med at plukke bær. Allerede den første sommer i huset fik Jette sin egen have, da var hun 3-4 år. Jette og hendes mormor stod for alt "småpillieriet" i haven, mens farfaren var den, der tog sig af de tunge opgaver, for eksempel med at lægge kartofler.

Havens brug og funktion gik langt videre end til køkken- og frugthave. I bure var der både kaniner og chinchilla. Pelsen blev brugt til kraver, foer, huer og handsker og kødet blev spist. De holdt både ænder, duer og høns. Dun og fjer blev brugt til dyner, som Jettes farfar syede bolstret til. Hønsene gav mange æg, så mange, at familien ikke altid nåede at bruge dem alle. Så blev Jette sendt rundt på cykel med æg til bekendte i området. Med retur fik hun madrester, som blev blandet op med kraftfoder og givet til hønsene. Det var en form naturalieøkonomi baseret på vennetjenester, byttehandler og de ressourcer, naturen stillede til rådighed.

Jettes far gik på jagt, hvilket jagttaske og patronbælte i samlingen vidner om. Han reparerede også geværer for dem, der havde brug for det. En af dem var den lokale sælhundejæger. En gang blev skindet fra en sæl omsat til en hue og frakke til Jette. Fjorden var ikke kun til sejlture om søndagen – den var også en ressource.

Sparsommelighed

I familien havde man et meget anderledes forhold til tøj i sammenligning med, hvordan de fleste har det i dag; man brugte det, indtil det ikke kunne mere: *"Vi fik lov til at gå med tøjet, indtil det faldt af os"*. Det gik ikke ubemærket hen i skolen, at Jette gik med slidt tøj. Til gymnastik var hun opmærksom på at bære det undertøj, der var mindre stoppet end det, hun normalt gik med, så hendes klassekammerater kun fik det pæneste at se.

Meget af Jettes børnetøj er syet om fra voksentøj. Hendes far fandt på et tidspunkt et par grå gabardinebukser på havnen, som var smurt ind i rød mønje. De kom under kærlig behandling hos mormoren, som ved hjælp af en portion af den ellers sparsomme krigstidsmængde af margarine, fik vasket farven af, og så blev der syet en kjole til Jette af stoffet. *"Det var nød lærer nogen kvinde at spinde. Det var det altså"*. Den sparsommelige omgang med materialerne betød også, at der blev passet rigtig godt på tingene.

Det er medvirkende til at gøre samlingen interessant, at Jette har grupperet mange genstande i mindre helheder ved indleveringerne, så de fx udgør hele sæt tøj med tilbehør, eller er grupperet efter type. Flere af samme slags grupperes – fx en stak lappede og stoppede underbukser – er afleveret samlet.

I en indlevering er der fx to par børnebukser i samme grå-blå stof. De er et eksempel på at man ikke smed den gamle model ud, selvom der kom en ny. Det ene par bukser er slidt igennem på knæene og efterfølgende lappet. Det andet par bukser er af stort set samme model, dog lidt længere i benene, med bredere linning og bredere oplæg for neden, og uden samme slid. På en lille seddel vedlagt bukserne skriver Jette: *"Bukser 1957-1958. Hver gang knæene var slidt af var det tid til at sy et nyt par nummeret større. Der var også jakke(r) til, den er desværre væk"*. Det er typisk for indleveringen, at tøjet er ledsaget af stofrester, garnrester og ekstra knapper.

Karakteristisk for samlingen af hjemmesyet tøj er også den gennemgående kreativitet og 'lappeløsninger'. Jette nævner flere gange, at hendes mor havde *"sin egen stil"*. Når der blev syet tøj valgte hun utraditionelle løsninger som f.eks. asymmetriske snit, som med den grønmelerede kittel, der her beskrives af Jette: *"Kittel ca. 1934, den er med sidelukning. Mor havde det altid anderledes! Knapperne tåler ikke vask og må derfor tages af hver gang. De blev sat på med sikkerhedsnåle i den lille "dud" tøj der sidder i"*. Et andet eksempel er Jettes fars pyjamas fra 1934, som er stykket sammen af lyseblåt, stribet bomuldsstof, med nogle helt specielle, sorte besætninger: Kraven, lommernes overkanter, underkanten af buksebenene og ærmernes kanter er af sort bomuldsstof. Omkring knapperne er der syet uniformssløjfer, så pyjamassen får et ganske særpræget, militært udtryk.

Andre stykker tøj i samlingen er reelt set rester. For eksempel et par sokker i naturhvid uld, som i starten af 1940'erne blev trævlet op, så kun fødderne var tilbage. Garnet fra skafterne, der ikke var slidt som under fødderne, kunne genbruges. Nogle af disse genstande afspejler varemanglen omkring besættelsestiden: Badehætter og kyser omsyet i materiale fra en spærreballon, sandaler med træsåler og overstykke af stof fra en karklud og i det hele taget genbrug af tekstiler og garn. Det er sådan set ikke noget særligt for denne families historie. Særligt er det derimod, at familiens sparsommelighed og den påpasselige omgang med materialer, som udgjorde en værdi, fordi de ved flid og kyndighed kunne *"blive til noget"*, rækker meget længere tilbage end krigen. Sparsommeligheden strækker sig videre frem i efterkrigstiden og er stadig en del af Jettes daglige praksis i dag.

Mindre meddelelser

Strikkede, skattede, stoppede, smidt ud

Af ph.d.-stipendiat Charlotte Rimstad, Københavns Universitet

Fig. 1. *Den udvalgte Prins Christian. Prinsen bærer fine silkestrømper med svikler i geometriske mønstre. Francis Cleyn, c. 1620. Rosenborg Slot, København.*

På Københavns Museums magasiner ligger et væld af strikkede strømper, som gemmer på mange gode historier. Strømperne er fundet i forbindelse med arkæologiske udgravninger på Rådhuspladsen i København og stammer fra et voldgravsopfyld, dateret til 1660'erne. Udgravningerne på dette sted tog deres begyndelse allerede i 1800-tallet og fortsatte op gennem 1900-tallet, bl.a. i forbindelse med nedgravningen af bunkers i 1940'erne. De seneste udgravninger er knyttet til byggeriet af den nye Metro Cityring og har bragt nye, spændende fund for dagen.¹

Strømperne fra Rådhuspladsen

Antallet af strømper fra de nye udgravninger tæller mere end 50 stk. Langt fra alle strømperne er hele. Tværtimod er de fleste ganske fragmenterede på forskellig vis. Oftest møder man et strømpeskift, hvor foden er blevet klippet af, men andre gange er den afklippede fod endt i skraldedyngerne, godt slidt på hæl og fodballe. Trods det fragmenterede billede er det muligt at følge strømpernes biografi helt fra garnet blev produceret og strikningen tog form til den endelige brug, genbrug og udsmidning af strømpen.

Analyserne af strømperne er stadig i fuld gang, men nogle foreløbige observationer skal her nævnes. Strømperne er glatstrikkede i hånden på fire eller fem pinde, og garnet er næsten

1 Rimstad: 2012

Fig. 2.
Denne strømpe har et mønster, som minder om det på maleriet af Den udvalgte Prins Christian. FO213899, KBM 3827 Rådhuspladsen, 1660'erne. Foto: Charlotte Rimstad.

altid to-trådet. Kun uldstrømper er indtil nu blevet registreret, og der ses forskellige kvaliteter af garnet, lige fra de meget grove typer med to masker per cm til de finere med syv masker per cm. Foroven er strømperne kantet af en retstrikket bort, som havde til opgave at holde strømpen på plads, godt hjulpet af strømpebåndet, der blev bundet over eller under knæet.² Nogle strømper har kiler og/eller svikler på anklen, de sidstnævnte er lavet i et vrangmasket mønster, som udover at pynte også havde til funktion at gøre strømpen mere elastisk på netop det sted, hvor den brede hæl skulle passere gennem det smalle ankelstykke.³ Svikkelmønstrene er gerne geometriske figurer, som trekanter og rhomber, der skal illudere blomstermotiver. De genfindes på flere af datidens malerier af adelige og kongelige, som det ses på Francis Cleyns (c. 1582–1658) billede af Den udvalgte Prins Christian fra 1620 (fig. 1). Prinsens strømpe har helt sikkert været af silke, mens strømperne fra Rådhuspladsen er af uld. Et svikkelmønster, som ligner prinsens meget, findes på strømpen FO213899 (fig. 2). Således kan det tyde på, at andre dele af befolkningen end lige netop eliten også var med på datidens strømpemode – blot i et mindre kostbart materiale. Det skal nævnes, at strømper med svikler sandsynligvis var anset som finere end dem uden, og at strømper i fin uldkvalitet kunne koste næsten lige så meget som silkestrømper.⁴

De færdigstrikkede strømper har taget sig smukt ud med svikler, kiler og kantborter og var dermed klar til at svøbe ejerens lægge og fødder.

Brug og genbrug

At strømperne har været højt skattet, kan der ikke herske tvivl om. Strikkede strømper var højeste mode i 1600-tallet⁵ og helt nødvendige for at holde varmen i de kolde år under den lille istid⁶. Strømpefødder bliver dog som bekendt slidte, og i så fald kunne man enten vælge at klippe foden af og forføde strømpen, det vil sige strikke en ny fod til den⁷, eller man kunne lappe eller stoppe strømpen på forskellig vis. Mens forføddingen var en diskret og

² Ringgaard: 2010, s. 64

³ Ringgaard: 2010, s. 71

⁴ Ringgaard: 2014, pers. meddelelse

⁵ Andersen: 1953, s. 51

⁶ Knudsen: 2008, s. 3

⁷ Ringgaard: 2010, s. 144

Fig. 3.
Strømpen her er repareret med en strikket lap på hælen.
FO214926, KBM 3827 Rådhuspladsen, 1660'erne
Foto: Charlotte Rimstad.

Fig. 4.
En silkelap er syet på hælen af denne strømpe.
FO214910, KBM 3827 Rådhuspladsen, 1660'erne. Foto: Charlotte Rimstad.

elegant løsning på problemet, fik de lappede strømper et helt nyt udtryk, idet lapperne sjældent matchede den oprindelige strømpe. I materialet fra Rådhuspladsen er der endnu ikke registreret strømper med forfødninger. Derimod er der mange med lapper. Disse kan have forskellige udformninger, som valkede stykker tekstil, syet på med grove sting. Eller de kan være strikkede i et forsøg på at efterligne den oprindelige strømpe. Dette ses på FO214926 (fig. 3) som er blevet lappet bag på hælen med en diskret, strikket lap.

Maskeretningen er vendt i forhold til den oprindelige hæl, men ved første øjekast er dette ikke synligt. Stinghullerne kan skimtes, men den oprindelige tråd er væk, sandsynligvis fordi den var af plantefibre. Noget anderledes forholder det sig med strømpen FO214910 (fig.4), som kun er blevet lappet på hælpartiet, men dette med en tynd lap af silke. Umiddelbart synes det helt håbløst at lappe en uldstrømpe med silke og så endda på hælen, hvor strømpen slides mest. Det kan dog være et udtryk for, hvor værdsat strømpen har været, skønt den er af forholdsvis grov uld og strikket uden mønstre. Men silke var i nogle tilfælde åbenbart ikke for kostbart til at lappe strømper med. Glæden har imidlertid været kort: Silkelappen er også blevet slidt helt i laser, hvorefter strømpen er kasseret.

I nogle tilfælde har man lappet strømperne, indtil der nærmest ikke var mere af den oprindelige fod tilbage. Den afklippede strømpefod FO215534 (fig. 5) stammer fra en fin uldstrømpe med 6 masker pr. cm og har et smukt svikkelmønster af to trekanter i timeglasform lige ved anklen. Hele fodpartiet er stort set slidt af og i stedet er tre lapper blevet tilføjet som sål, hæl og sidestykke, mens tåen mangler. Lapperne er alle af fint, kipervævet, valket uld og har helt sikkert været funktionelle, men ingen æstetiske hensyn er taget – strømpen skulle bare

Fig. 5.
Denne strømpe har fået en helt ny, valket sål og hæl.
FO215534, KBM 3827 Rådhuspladsen, 1660'erne. Foto: Charlotte Rimstad.

Fig. 6.
Ved knæhasen på strømpen er der indsat en kipervævet lap.
FO212064, KBM 3827 Rådhuspladsen, 1660'erne. Foto: Charlotte Rimstad.

Fig. 7.
Detaljefoto af en rødfarvet strømpe med stopning af sort garn.
FO214506, KBM 3827 Rådhuspladsen, 1660'erne. Foto: Charlotte Rimstad.

fungere og det så længe som muligt.

Et andet fragment, FO212064 (fig. 6) er repareret i knæhasen med en firkantet, kipervævet lap, hvor stingene nu er forsvundet. Slid på dette stykke er set på tidligere fund fra Rådhuspladsen⁸, men det er endnu ikke opklaret, hvorfor strømpen slides netop her. Måske kunne det skyldes særligt langskafte (ride-?) støvler, en særlig brug af strømpebåndet eller slid fra en nedhængende kårde?

Mens der således er en del lappede fragmenter, er der ganske få stoppede strømper i materialet fra Rådhuspladsen. Et eksempel er FO214506 (fig. 7), som tilsyneladende har været rødfarvet, men er blevet stoppet med grove, nu sorte, uldsting på det øverste hælparti. De manglende stopninger er overraskende, da små huller nemmere kan stoppes end lappes. Man kan dog forestille sig, at strømpens levetid i første omgang er blevet forlænget ved hjælp af stopning og senere lapning, når hullerne efterhånden blev for store. At der findes flest strømper med deciderede lapper i materialet, kan derfor igen skyldes, at strømperne er blevet brugt, stoppet, genbrugt og lappet lige indtil reparationer virkelig ikke kunne betale sig mere. Omvendt synes der ikke altid at være en sammenhæng mellem, at det er de fineste strømper, som genbruges mest. Det kan undre, at en strømpe som FO204620 (fig. 8) med sine smukke svikler og garn af høj kvalitet ikke er blevet forfødet eller lappet, men blot smidt ud. Måske har det nogle steder ikke været fint nok at gå med reparerede strømper, og nye måtte derfor erhverves.

Med disse små eksempler er strømpernes biografi langt fra fortalt færdig, idet strømperne fremover danner udgangspunkt for mere forskning og nye resultater. Da strømperne blev kasseret i 1660'erne – efter et liv i værdsættelse og med skiftende fremtoningspræg – havde deres ejere nok ikke overvejet, at strømperne efter godt 400 år stadig er højt skattede. Strømpernes biografi fortsætter den dag i dag.

Litteratur:

Andersen, Ellen: Strømpen i den europæiske modedragt. *A/S Valby Strømpefabrik Jubilæumsskrift 1953*, side 47-75. Valby, 1953.
Knudsen, Anne. Den lille istid. Artikel i *Weekendavisen*, side 3, 26. juni 2008.
Rimstad, Chalotte: *KBM 3827 Rådhuspladsen. Tekstilrapport*. Udgravningsrapport fra Københavns Museum, 2012.
Ringgaard, Maj: *"To par strixstrømper oc en nattrøie naccarat"*. Ph.D. afhandling fra Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet. Tekst + Katalog og bilag. København, 2010.
Warburg, Lise: I silkestrik fra top til tå, i Kruse et al. *Fru Kirstens Børn*. Nationalmuseet, side 129-216. København, 1988.

Fig. 8.
Det kan undre, at denne fine strømpe ikke blev repareret.
FO204620, KBM 3827 Rådhuspladsen, 1660'erne. Foto: Charlotte Rimstad.

8 Warburg: 1988, s. 205.

Nødhjælpsarbejder

Initiativ fra Højskolernes Håndarbejde til vedligeholdelse af familiens garderobe og linned under 2. verdenskrig

Af kulturhistoriker og forfatter, mag.art. Kirsten Rykind-Eriksen, Randbøldal

Højskolernes Håndarbejde¹

Højskolernes Håndarbejde startede i 1932 som et håndarbejdsudvalg under Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler. Initiativtagerne var Anna Hald Terkelsen (1894-1982), forstanderfrue og underviser på Danebod Højskole, Als, og Margrethe Christiansen (1895-1971), kaldet Pip, der underviste på Askov Højskole. Hun var datter af forstanderparret på Askov Højskole, Ingeborg og Jacob Appel. Hun fik hurtigt sin søster Charlotte Rud (1906-1993) med i udvalget. De havde længe haft den mening sammen med andre kvinder inden for højskolen, at tilgængelige mønstre og håndarbejdsmodeller var for dårlige og præget af tyske mønstre. Til skolernes håndarbejdsundervisning ønskede de nye modeller, der var præget af gamle danske almuebroderier og udført kunstnerisk. Sådanne broderier kunne være med til at underbygge selvforståelsen hos de piger og kvinder, der broderede dem, og give dem en historisk identitet, som relaterede til det bondesamfund, næsten alle danskere stammer fra. Desuden var det udvalgets mål at fremskaffe kvalitetsprægede stoffer og garner, ”da en god Helhed beror på det rette Forhold mellem Tegning, Udførelse og Materiale”².

Håndarbejde ansås for at være et betydningsfuldt fag for de unge piger. Med broderier kunne de pynte og personliggøre deres hjem, skabe hygge og skønhed, hvilket ansås for at være en af kvindernes opgaver. Desuden var det lige så vigtigt, at kvinderne kunne sy, reparere og vedligeholde familiens garderobe og linned. I første halvdel af 1900-tallet arbejdedes der med begrebet ”det gode hjem”, hvor kvindernes indsats spillede en betydelig rolle³. Ingeborg Appel på Askov Højskole udtrykte det på denne måde over for sommerskolens pigelever ... i *Kvindens Lod falder det særligt at arbejde med de mange smaa Ting, de ofte forunderlige men uendelig smaa Ting hvoraf et Hjem består*. Hun håbede, at de på højskoleopholdet blev udrustet til denne opgave, som krævede, at de arbejdede med sig selv og deres egen uddannelse for, at deres gerning kunne lykkes. De mange små ting ser Ingeborg som hjemmets værktøj, der må holdes i orden til fælles bedste for, at det bliver et trygt og godt sted at bo. Det er underforstået, at orden gælder både på det fysiske og mentale plan⁴.

Syning og broderi udgjorde derfor væsentlige elementer i kvindernes rolle som husmødre og i ansvaret for familien og husholdets trivsel. Angående håndarbejdets plads på højskolernes skema, så ønskede initiativtagerne, at håndarbejdsundervisningen var på linie med dansk

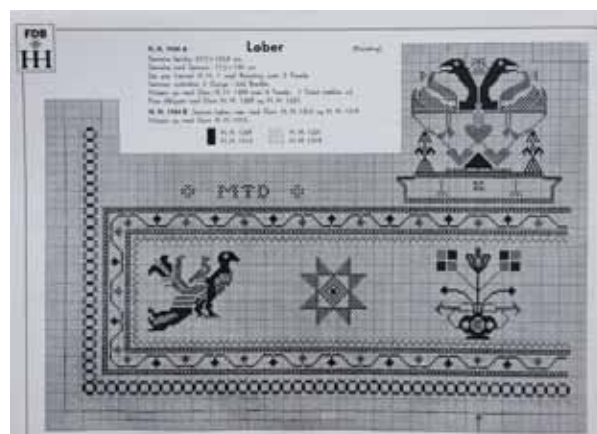

Fig. 1. Højskolernes Haandarbejdsbog, udgivet af FDB og HH i 1934, side med model HH 1104A, løber, syet med korssting og oldkristelige motiver, designet af Margrete Drejer. Angivelsen af stof HH 1 og garner i HH 1200-serien viser, at håndarbejdsudvalget straks var i gang med at skaffe egnede materialer.

- 1 Dette afsnit er skrevet ud fra Klara Sørensen: *Historien om Højskolernes Håndarbejde*, 1995, s. 22-45.
- 2 *Højskolernes Haandarbejdsbog*, *Arbejdstegninger til broderier*, udgivet af FDB og HH 1934, forordet.
- 3 Kirsten Rykind-Eriksen: *Kunstindustri og "Nationens fremadskridende Culturtilstand"*. *Nyt syn på historicisme og møbelindustri 1830-1930*, udg. primo 2015, kapitel 16.
- 4 Ingeborg Appels notesbog: *II om Dit og Dat*, 1911, 1922 og 1923.

historie og dansk litteratur. Man skulle også kunne forstå dansk folkekultur gennem håndarbejde, udtalte Charlotte Rud mange år senere⁵.

På et højskolekursus i Ollerup, Sydfyn, i september 1932 nedsattes det omtalte udvalg, der skulle arbejde med at forbedre håndarbejdsundervisningen på skolerne. Dette arbejde blev støttet af J.Th. Arnfred, forstanderen på Askov Højskole. Sammen med ham henvendte udvalget sig til Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, FDB. Denne institution, der udsprang af andelsbevægelsen og havde stor interesse i at udbrede folkelig oplysning, var med på ideen. Der blev indrettet en afdeling med materialer og salg af håndarbejdsmodeller under FDB's manufakturafdeling, Njalsgade, København. Bestilte materialer og modeller blev distribueret gennem lokale brugsforeninger.

Håndarbejdsudvalget gik straks i gang med at få fremstillet egnede stoffer og garner. Dernæst gjaldt det opgaven at skaffe modeller, og til dette arbejde bad de kunstmaler, Margrete Drejer (1889-1975), der var uddannet på Tegne- og Kunstindustriskolen for Kvinder, om ud fra gamle danske bondebroderier at udforme nye modeller og samtidig bruge de gamle syteknikker. Det blev til "Højskolernes Haandarbejdsbog", udgivet af FDB og HH i 1934. Mønstrene er tegnet på ternet papir med angivelse af hvilke HH stoffer og garner, der skal bruges.

Materielemangel under 2. verdenskrig

HH kom således godt i gang, men i efteråret 1940 mærkedes 2. verdenskrigs indflydelse på mulighederne for at skaffe stoffer og garner. Ved et udvalgsmøde den 3. februar 1941 drøftedes vanskelighederne forårsaget af udgået materiale til HH-modeller. Hørlærred blev straks rationeret, men medlemmer i HH-sammenslutningen kunne købe 12-15 cm hørlærred pr. elev. Normalt sendte FDB kufferter, der rummede syede HH-modeller, rundt til skoler og kurser, så eleverne kunne vælge, hvad de ville sy. Men nu bestemte håndarbejdsudvalget, at der kun måtte udsendes modeller, hvortil der endnu fandtes materialer. Situationen blev værre og værre i løbet af krigen.

Ret hurtigt gik håndarbejdsudvalget derfor i gang med at tænke på alternative ideer til håndarbejdsundervisningen. Det blev til mappen med *Nødhjælpsarbejder*. Allerede i 1941 meddelte håndarbejdsudvalget gennem Brugsforenings-Bladet (senere Samvirke), at der var lavet seks beskrivelser og læreklude som støtte til, når familiens garderobe skulle vedligeholdes. Det drejede sig om istrikkning af en ny hæl, fod og tå i børnenes sportsstrømper. En anden beskrivelse gjaldt forsåling af tynde strømper, en tredje tog sig af reparation af rifter på herretøj og damekjoler, og en fjerde beskrev lapning af forklæder, håndklæder, dynebetræk, tricotcharmeuse-undertøj og andet. Den femte forklarede, hvordan huller i strikkede trøjer repareredes ved at indstrikke en lap eller sy hullet sammen. Den sjette beskrivelse gjorde rede for smocksyning. Det understreges i bladet, at det er den smukkeste syning til småpigens kjoler og en meget stabil mode.

Beskrivelser fra Klara Sørensen's bog *Historien om Højskolernes Håndarbejde*, 1995, passer til de mapper, som jeg her i foråret 2014 har registreret for Museet på Sønderkov i forbindelse med, at museet overtog samlingen af Højskolernes Håndarbejde fra det nedlagte Dansk Husflidsmuseum i Kerteminde. Klara Sørensen oplyser i bogen, at højskolelærer

Fig. 2. HH nødhjælpsarbejder, 1941: Den strikkede læreklud, udført i retstrikkning, hvor der er indstrikket fem eksempler med forskellige teknikker til at dække større eller mindre huller samt en rift. Romertals numrene svarer til numrene på den trykte anvisning.

og senere konsulent Laura Halkjær engang fortalte hende, at hun havde udarbejdet de seks beskrivelser og modeller.

Nødhjælpsarbejder

Beskrivelser og prøveklude er udsendt af ”Højskolernes Håndarbejde. Askov pr. Vejen” og lagt i en af HH’s grå mapper med klapper, hvor forsiden er dekoreret med en tegning af en navneklud fra 1763 i Den Gamle By i Aarhus⁶.

Prøverne er hæftet med et par sting på stift pap i folioformat. Til hver beskrivelse er der en prøveklud eller model. Tegninger og tekniske forklaringer er trykt på almindeligt papir af FDB. Hvert modelark eller sæt kostede kr. 0,50.

Indholdsfortegnelse over *Nødhjælpsarbejder*, skrevet omkring 1950:

- 1 vante
- skitser til vanter
- tegninger til vanter
- snitmønster til vanter
- smocksyningsklud
- mønster til smocksyning
- strikkeklud
- mønster til strikkeklud
- lappeklud I med tegning
- lappeklud II med tegning
- 2 forskellige tynde strømper med mønstre
- 1 ulden sportsstrømpe med mønstre

Skitser til vanter

Der er en særlig mappe med fem vantemodeller, der udkom som et tillæg i 1943.

De fire af dem er udarbejdet af Anna Hald Terkelsen, og den fjerde af Gudrun Andresen (1908-1996), forstanderfrue og lærer på Engelsholm Højskole ved Vejle. Både Anna Hald Terkelsen og Gudrun Andresen sad i HH-udvalget.

Vanterne er alle sammen luffer med et broderet motiv på ydersiden, udført som påtegnet kulørt syning. Motiverne er en fugl, blomster og blade, inspireret af kulørt amagerbroderi⁷. Gudrun Andresens motiv er efter en gammel almuepude. Trods materialeknapheden var det vigtigt at demonstrere, at selv luffer, fremstillet af genbrugsstoffer eller stofrester, kunne udsmykkes med et nydeligt broderi.

Tegningerne med luffernes motiver er alle hånd tegnede og håndkolorerede på papir, der er indklæbet på karton med trykt tekst, der oplyser om syteknik og designer. Der er modeller til både børn og voksne. Modellerne kunne købes som trykte ark med tekst, der forklarer, hvordan motivet påtegnes stoffet gennem hjemmelavede prikmønstre. Dertil kunne købes snitmønstre til børn i henholdsvis 3, 6 og 12 års alderen lige til at klippe luffen efter.

De vedlagte modeller er syet af stof som klæde eller tynd uldfilt, hvilket var meget brugte

Fig. 3. HH mappe med vanter, 1943: Luffe, syet af mørkeblåt uldstof og udsmykket med et påtegnet blomsterparti, inspireret af amagerbroderi, der er broderet med kulørt uldgarn i fladsyning. Påsyet røde zig-zaglidser; kant ved åbningen pyntet med hjemmelavet frynse i hvidt uldgarn. Indersiden og tommeltotten er på nogle af de andre luffer af et andet stof end luffens yderside. Designet af Anna Hald Terkelsen.

Fig. 4. HH mappe med vanter, 1943: Luffe, syet af mørkeblåt uldstof og udsmykket med påtegnet motiv, inspireret af almuesyning, der er broderet i kulørt uldgarn med kontursting og fladsyning i knopperne. Luffen er kantet med røde zig-zaglidser, ved åbningen er sat kaninskind. Designet af Anna Hald Terkelsen.

⁶ Museet på Sønderkov mus.nr. HBV 5x30: Mappe med *Nødhjælpsarbejder*.

⁷ Oplysninger om, hvad de forskellige syteknikker består af, kan hentes i Bonniers store håndarbejdsleksikon, bind 1-20, 1995, eller Berlingske Håndarbejds-Bog, bind 1-3, 1950.

til kulørt broderi. Broderierne er med kulørt uldgarn. De er alle forede for at holde på fingervarmen og kantet med enten et rødt zig-zag købebånd eller en række dobbelte knudesting.

Smocksyning. Prøveklud

Der anbefales en klud på 40x35 cm og helst i ternet stof. På de to mønsterark vises 18 forskellige typer sting til smocksyning med forklaring. På den tilhørende prøveklud er nogle af syningerne anvendt. Smocksyning er en form for sammentrækssyning, hvor stingene syes i f.eks. et zig-zag mønster eller som lige sting på kjolens forside og bærestykke. I selve smocksyningen fremkommer et mønster ved sammentrækningen.

Strikkeprøvekluden

Fire sider med tegninger og opskrifter på sammensyninger og stopninger.

1: *Sammensyning og Stopning i Glatstriknings. Maskesammensyning*

2: *Kædestingstopning. Nemt og hurtigt, men ikke saa usynligt som Maskestopning*

3a og 3b: *Maskestopning. Bliver fuldstændig som Glatstriknings baade paa Ret og Vrang*
Strikket prøveklud i retstriknings med de fem forskellige teknikker (se fig. 2).

Reparation af Rifter paa Herretøj og Damekjoler

Der er to tegninger af reparation af rift på henholdsvis vadmél, klæde osv., hvortil der bruges sysilke, og på finere kjolestøj, hvor der lægges en lap under riften, som syes fast til kjolestoffet under riften, der helst skal stoppes med en tråd fra kjolestoffet.

På kartonen sidder tre prøveklude. En for rift på herrestof, en for rift på damestof og en tredje klud, der viser to måder at lappe et større hul. Rifterne er så fint repareret, at de næsten er helt usynlige.

Til lapning findes et ark med tegning og forklaring til tre typer lapning, afhængigt af stoftype og formål. 1) hvor lappen isyes, så den er i niveau med stoffet, er til forklæder, håndklæder, viskestykker osv. 2) hvor lappen lægges oven på stoffet, kanterne bøjes en gang og syes til stoffet med fine stikkesting. Denne lappeform er til kjoler, dynebetræk o.lign. 3) er en tricot-charmeuse lappeklud (sidder på selvstændigt karton), hvor stoffet let trevler, er til

Fig. 5. HH nødhjælpsarbejder, 1941: Læreklud med påsyet lap, metoden er velegnet til forklæder, håndklæder, viskestykker osv. Udført i stribet bomuldsstof.

Fig. 6. HH nødhjælpsarbejder, 1941: Tegninger med anvisning på fremgangsmåden til forsåling af tynde strømper og en strømpe af merciseret garn, der viser, hvor fint reparationen er udført.

underkjoler, benklæder, flonelspyjamas osv. Lappen er kantet med zig-zag sting, alt syet i hånden.

Forsaaing af tynde Strømper

På mønsterarket er fremgangsmåden både tegnet og beskrevet. På bagsiden er skabelonen tegnet. Der kan forsåles på to måder, men sillkestrømper duer ikke til forsåling, heller ikke deres skafter, da maskerne vil løbe.

Istrikning af Hæl, Saal og Taa i Sportstrømper og Sokker

På det trykte ark er arbejdet beskrevet under fem punkter, hvor der begyndes med at klippe den slidte og måske hullede hæl, fod og tå af strømpen. Til istrikningen bruges optrevlet garn fra gamle sokker, er garnet tyndt, kan man strikke af dobbelt garn. Det forklares, at optrevlet garn gøres glat og brugbart ved at fugte garnet og vikle det op omkring et brædt. Istrikningen er foretaget på en købt strømpe med zig-zag mønster med et tykkere garn, end strømpen er fremstillet af.

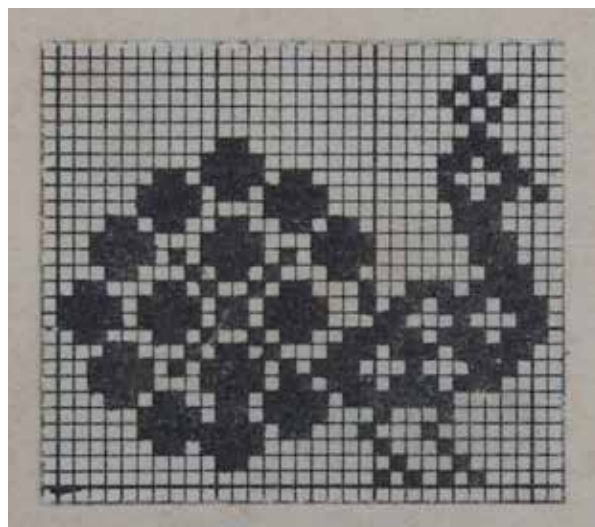

Fig. 7. Påfuglen som sindbillede på et af de fire ark, Solvejg Bording fremstillede. Den tilhørende tekst: PAAFUGLEN var allerede i det hedenske Rom sindbillede paa udødeligheden, og dette sindbillede overtoges af de kristne, for hvem paafulgen bliver billede paa genopstandelsen – til uforkrænkelighed – fra de døde. Findes især i korsstings- og dragværksmønstre, samt i amagernes flettesyninger.

Alle reparationerne på prøveklude og modeller er udført nydeligt og næsten usynligt. Alt sammen gjort som håndarbejde. Man kan ikke andet end at beundre, hvor dygtige kvinder tidligere var til den slags arbejder. Lappe- og stoppearbejder har i det hele taget gennem århundreder været en vigtig del af kvinders arbejdsområde, og i kvindeleksikon, navnlig fra 1700-tallet og frem, gives beskrivelser af hvordan, arbejdet gøres. Det var stadig et væsentligt område, da jeg i sommeren 1960 gik på Nykøbing Falsters Sy- og Tilskæreskole, idet jeg til min prøvemappe udførte alle former for lappe- og stoppeteknikker.

Da viden om, hvordan tøj repareres, er ved at gå tabt i vores dages køb-og-smid-væk samfund, er det godt, at en mappe som *Nødhjælpsarbejder* dukker op med sin guldgrube af beundringsværdigt håndarbejde.

HH havde flere ideer til erstatning for de manglende materialer. De begyndte at koncentrere sig om håndarbejdernes kulturhistorie, hvor højskolelærer Solvejg Bording (1907-1970), Snoghøj Gymnastikhøjskole, i 1944 udarbejdede et kompendium med en kulturhistorisk beskrivelse af almuekunst og af 11 forskellige håndarbejdsteknikker samt en beskrivelse med mønstertegning af 30 symboler og sindbilleder i vore *Haandarbejdsmønstre*. De sidste var tænkt til, at elever tegnede de små sindbilleder af på milimeterpapir, skrev teksten og eventuelt syede sindbillederne. Det var en måde at lære kulturhistorie på, som gav indsigt i det gamle almueliv. Sindbillederne – motiverne – stammer fra den oldgræske kristne kunst.

Dragtjournalens Favorit nr. 10

Fra bal til barnedåb

- rokokoens selskabskjole fik nyt liv som dåbspose

Af museumsinspektør Inge Christiansen, Museum Sydøstdanmark

Fig. 1. Dåbspose fra området omkring Køge, syet af en aflagt silkekjole med silkebroderier. KØM 908. Foto: Simon Botfeldt, Køge Museum.

I Museum Sydøstdanmarks dragtsamling findes en meget spændende dåbspose, der, trods sparsom proveniens, meget tydeligt viser, hvordan man møjsommeligt har genbrugt selv helt små stykker stof og bånd. Dåbsposen blev købt af Køge Museum i 1915 af ugift Ane Katrine Petersen fra Hejnerup, der er en lille landsby 15 km sydvest for Køge.

Dåbsposen optræder dog i bogen *Fra Hedeboegnen*, 1923, af Marie Christophersen, hvor hun skriver, at den stammer fra landsbyen Store Salby, 6 km nordvest for Køge. Dåbsposen vises i hendes bog ved foto og er ret genkendelig. Marie Christophersen var primus motor i at opbygge Køge Museums dragtsamling på det tidspunkt. Desuden kom hun selv fra nabolandsbyen, Højelse, der lå ganske tæt ved Store Salby¹. Men om den kom fra den ene eller anden landsby, har den haft sin brug i det rurale samfund, sandsynligvis hos en gårdmandsfamilie, som alle de øvrige tilsvarende dåbsposer med proveniens i det gamle Køge Museums samling. Stoffet derimod kom fra en helt anden samfundsklasse, og med Dragtjournalens fokus på genbrug, er det interessant.

Dåbsposen består af tre dele og måler i alt 150 cm i længden: Den øverste del, som lå hen over armen på den, der holdt barnet, er kantet med røde silkebånd og guldknipping. Posens midterstykke er i trykt blåblomstret hørlærred kantet med brokadebånd samt tre bændler til lukning. Dette midterstykke har været dækket af en brystsmæk og behøvede derfor ikke at være af så fine og dyre materialer som resten af dåbsposen. Stoffet til midterstykket er af den slags, man

Fig. 2. En brystsmæk, som den her viste, har dækket midterstykket. KØM 92-1954. Foto: Simon Botfeldt, Køge Museum.

1 Christiansen 2008, s. 14. Om Marie Christoffersen og Køge Museum.

ellers kun finder i dåbsposerne, hvor det ikke kan ses, som bagside eller for. Den nederste del af selve posen er delvis formet som et skørt med to læg på forsiden og seks læg på bagsiden og med de samme brokadebånd rundt i kanten af forsiden som i midterstykket. Over båndet i bunden er lagt en metalknipling. Desuden har man anbragt to korte stykker bånd på hver side af midterstykket. Måske har man sat de to korte stykker bånd der, fordi

brystsmækken typisk vil være afrundet i den ende, og det blå bomuldsstof så kunne ses. Som pynt er der desuden i alt 12 rosetter af rødt silkebånd med en guldknipling i midten samt geometriske mønstre af silkebånd. Alle disse forskellige bånd og kniplinger, ofte i ret korte længder, viser at man omhyggeligt har gemt og brugt rester til en dåbspose som denne. Samtidig har bønderne fået genbruget til, på fineste vis, at gå op med deres æstetikopfattelse.

Bagsiden er af to slags stof: Et blåmønstret lærredsstof bag på midterstykket, og hvidt blomstret sirts bag på posen. Her ser man det for dåbsposerne meget typiske, at stoffet, som er brugt til bagside og foer, er yngre end forsidestoffet.

Dåbsposen er lavet af typisk stof fra 1700-tallet. Bundstoffet er lyseblåt silke, som var en meget brugt farve til de rige kvinders selskabskjoler. Broderierne, der forestiller blomsterranker og pelsstrimler i slyngede former, var typiske for rokokoen. De er tydeligvis broderet på stoffet, inden det blev syet om til en dåbspose.

De broderede pelsstrimler er nogle kraftige brune snoede motiver i silkechenillegarn syet i lange tætte sting. Blomsterne er syet af rød silketråd, mens der til blade og stængler er brugt hvid og grøn silketråd. Posen er sammensyet af flere stykker stof, der tyder på, at man kun har haft resterne af en kjole. Der er fx brugt flere ret små stykker af det samme stof til den lille del af dåbsposen, der udgør det øverste stykke.

Fig. 3. Ved at studere de broderede pelsstrimler er det meget tydeligt at se, at stoffet med broderierne på oprindelig har været anvendt til noget andet. Pelsstrimlerne er ikke anbragt ud fra samme logik om symmetri i anbringelse af pynt, som det pynt er, der er sat på dåbsposen, da den blev lavet. KOM 908.

Fig. 4. På den øverste del af dåbsposen ses, hvordan ret små stykker er syet sammen og dermed genbrugt. KOM 908.

Fig. 5. Dåbsspose af det uldne stof taboret, der er blevet glittet, så det fremstår skinnende som silke. En del pynt er fjernet til genbrug. Det ses tydeligst, at et stykke af det mørkegrønne kantbånd er fjernet, men midt på posen kan man også se, at bånd, der har udgjort et siksak mønster, er fjernet helt. KØM T330. Foto: Simon Botfeldt, Køge Museum.

Moden ændrede sig i 1770'erne, og en kjole i det her brugte blå silkestof med broderede blomster og pelsstrimler blev umoderne. Kvindekjolen kunne ikke længere bruges, da overklassen havde kastet sig over nye modeller i andre farver med mere simpel pynt og efterhånden også i helt andre stoffer. Men stoffet kunne genbruges, og til en dåbsspose som denne er blot brugt en ret lille del af den mængde stof, der har været i en hel kjole.

Der er som regel ingen konkrete oplysninger om, hvordan bønderne fik stoffet til den enkelte dåbsspose - stof der ofte ikke var en del af deres egen dragt- eller boligkultur, men man kan forestille sig, at det var som en del af betalingen for udført arbejde. Der har været mange forbindelser mellem bønder og højere stand, og man kan sagtens tænke, at en mere velhavende dame gav en rest af sin aflagte kjole til en bondekone, der skulle lave en dåbsspose.

Ved en undersøgelse af, hvem der blev valgt som gudmor ses det, at gudmoderen socialt enten var på samme niveau som forældrene eller var på et højere socialt niveau – og der kunne være en tradition for, at gudmoderen bekostede dåbstøjet². Hun havde måske selv en fin kjolerest eller kunne skaffe en til brug for en dåbsspose. Andre muligheder findes også. Der har været afholdt auktioner på herregårde og slotte, hvor inventar blev solgt og måske en kjolerest af det fineste silke.

Genbrug af stof, bånd og anden pynt foregik ikke kun, når en dåbsspose skulle fremstilles. Når en dåbsspose gik af brug og blev gemt i en skuffe eller en kiste, kunne den bidrage til nye produkter i form af, at dele af stoffet eller pynten genbruges. På den røde dåbsspose i glittet uld ses tydeligst, at et stykke af det mørkegrønne kantbånd er fjernet. Kigger man nærmere efter, kan man også se, at anden pynt er fjernet: Der har været bånd påsat i timeglas og siksak facon, som siden er fjernet.

I dag kan man selvfølgelig begræde, at de fine 1700-talskjoler blev klippet op og derfor ikke længere findes, men man skal faktisk op til 1970'erne før det bliver normalt ikke at genbruge fine kjoler ved omsyning og omfarvning³. Ved at omsy 1700-tallets fine kjoler til dåbssposer, er der faktisk bevaret et stort udsnit af det silkestof, der blev brugt i overklassens klædedragt.

Litteratur

Andersen, Ellen, 1977: *Moden i 1700-årene*.

Christiansen, Inge, 2008: *Dåbstøj og dåbstraditioner på Køgeegnen*.

Christiansen, Inge, 2013: *Konfirmation og konfirmationstøj*.

Lorenzen, Erna, 1975: *Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850*.

² Christiansen 2008, s. 36. Undersøgelse om valg af gudmoder.

³ Christiansen 2013, s. 105. Om genbrug af konfirmationskjoler.

Skabet og skåret

- om genbrugte klæder i ældre tider

Af Camilla Luise Dahl

Genbrugte omsyede klæder og tekstiler har vel været kendt til alle tider. Tekstiler var ofte kostbare eller havde taget lang tid at lave, så det kunne betale sig at genbruge dem ned til det mindste stykke stof, og til de var aldeles opbrugte og kasérbare. Et af de ældste skriftlige vidnedsbyrd om brugen af genbrugte klæder herhjemme, er i Christoffer II's privilegier for skånske byer i 1328, hvori det hedder ”*Att ingen giest maa scape aff nyt klæde klæder at sellie; finnes hand miste det klæde.*”¹ Dvs. at ingen udlænding må fremstille og sælge klæder lavet af nyt klæde i de danske byer, tilsyneladende var det forbeholdt hjemmefødinge mens andre måtte nøjes med at omsy af allerede eksisterende klæder eller af det klæde, folk selv medbragte. Det var med til at regulere, hvad der importeredes her til landet, færdiglavede tøj og tilbehør og, at udlændinge kunne sælge og lave tøj billigere end de lokale.

Sådanne forbud gentoges i mange byforordninger og –privilegier op igennem tiden, f.eks. i Landskrones stadsforordning fra 1413, hvor ingen måtte købe færdigtsyede klæder (skabte klæder) overhovedet.²

Trods forbuddene middelalderen igennem, så ser man af købmandsinventarer fra 1500- og 1600-årene, at færdiglavede klæder og tilbehør som huer, bæltter, sko, forklæder, vanter og strømper, var en almindelig del af sortimentet i både større og mindre kræmmerboder og -handler.³

En del kræmmere handlede også med brugte klæder og tilbehør. Ikke kun deciderede pantelånere tog klæder i pant, men også andre handlende kunne have nye og brugte ting mellem hinanden.

En del håndværkere og handlende forhandlede ikke kun nye produkter, men reparerede og omsyede også på bestilling, det gjaldt eksempelvis skomagere, sømmersker og skræddere, men der fandtes også håndværkere specialiseret i reparation eksempelvis skoflikkere, der reparerede og omsålede sko. Paltekoner betegnede kvinder der solgte brugte klæder eller opkøbte og videresolgte gamle klude der kunne omsys eller bruges på anden vis. Loppetorvet, oprindeligt Lusetorvet eller Paltemarked, i vore dage forfinet til Kludetorvet, var det sted i København, hvor brugte klæder m. m. forhandlede under åben himmel. I slutningen af det 16. århundrede havde Lusetorvs hokersker, som konerne, der solgte gammelt tøj og alskens gammelt skrammel, kaldtes, stode ved Frue Kirkes mur ud til Nørregade, sandsynligvis som en levning af den gamle torvehandel, der fandt sted her. Da Ulfeldts-Plads var fremstået 1665, fik ”Hue- og Paltekonerne” deres plads anvist her. I 1692 sad der på Graabrødretorv, som det kaldtes officielt, på hjørnet ved tugthusporten ikke mindre end 28 der solgte gamle sko, 15, der solgte børneklæder, hør, blå og måtter, 29 paltekoner, 26 Huekvinder, af hvilke nogle tillige solgte kål og pølser foruden handlede med gamle klæder.⁴ I Begyndelsen af det 18. århundrede flyttedes Loppetorvet til Nytorv, derfra til Gammelstrand og endelig til Vandkunsten, indtil det forsvandt.

Der var paltekoner flere steder. På Amagertorv havde Catrine paltekone en bod til gaden og betalte for den 1 ort i skat i 1645.⁵

1 Danmarks gamle købstadslovgivning, bd. IV, s. 226, art. 9.

2 Danmarks gamle købstadslovgivning, bd. IV, s. 114, art. xxiii, ”*ath enghen man ma kope... skabeth clædhe...*”.

3 Dahl: En kræmmerkones varelager i Malmø år 1569, Dahl & Lempiäinen: The World of Foreign Goods and Imported Luxuries: Merchant and shop inventories in late 17th-century Denmark-Norway, s. 1ff.

4 Nielsen: Kjøbenhavns historie og beskrivelse, bd. 5, s. 154.

5 Kjøbenhavns diplomatarium, bd. 6, s. 298.

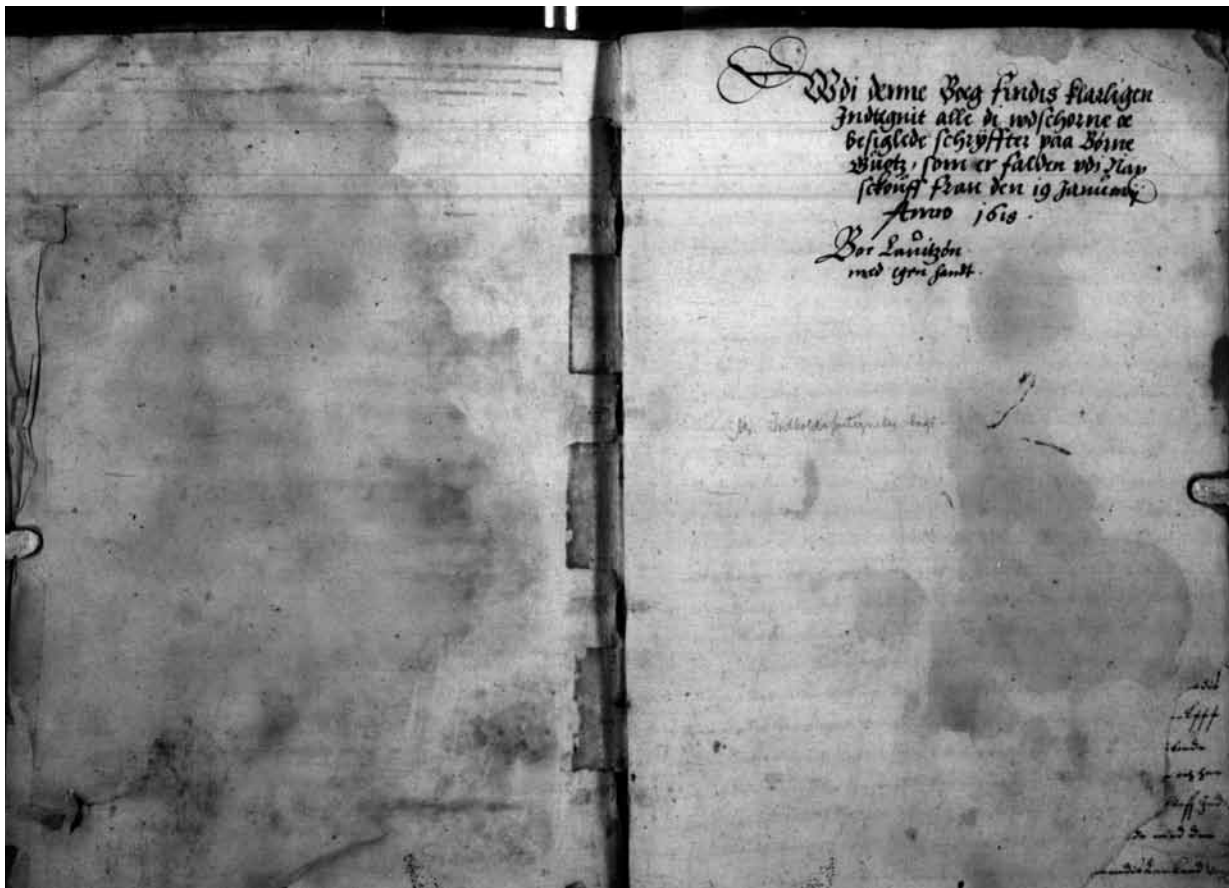

Fig. 1 Første side af Nakskov børnebog 1618-26.

Genbrug indenfor familiens egen husholdning var naturligvis også udbredt, skifterne omtaler ofte hvordan fædrenes klæder gik i arv til sønnerne og mødrenes i arv i døtrene, eller at afdødes klæder blev omsyet og brugt til de mindreårige børn. Et trist eksempel på at selv de fornemmeste kunne komme i en situation hvor klæder måtte genbruges og omsys, er i et brev dateret til 10. feb. 1525 fra Christian II til sin betroede mand. Her anfører kongen at "*Eynen vnsern roten Sammets rock anlangend sollet jr wissen das vnser lybe emahel denselben haben zurschneyden, das futter darunden ausnehmen vnd forder vnsern kindern bekleydung dauon machen lassen, derwegen wir euch vff ewer bitt diszmal nicht gwyllfahen mogen, Wu es aber an das were, solten jr damitt gnediglich versorgett blyben sein...*"⁶ Hvilket groft oversat betyder at en af vores (Christians) røde fløjls kjortler (rock) er af vores elskede gemalinde opskåret og foret udtaget og forbrugt til klæder til vore børn, da bliver vi i det mindste ikke gældfarende med det. Christian blev fordrevet nogle år før fra tronen og han og hustruen levede i stor gæld.

Skifte efter Niels Rud, borger, Nakskov, 18. dec. 1617

Original i Rigsarkivet, Nakskov byfoged, Nakskov Børnebog 1618-26, pag. 5v.

Niels Rud var borger i Nakskov, efterlod foruden hustruen Boeld flere børn af tidligere ægteskaber, sønnen Mads og datteren Maren, børn af første hustru Johanne, datteren Anne fra ægteskab med Marine Hansdatter og børnene Peder og Johanne med den sidste hustru Boeld. Tilstede var også to voksne myndige mænd Hans og Peder Nielsen, men det fremgår ikke om de var afdødes brødre eller voksne sønner af første ægteskab. Skiftet er opskrevet i to skifter i børnebogen, et skifte mellem Niels Rud og de to børn af ægteskabet med Johanne og et mellem ham og de yngste børn. Her er de samlet under eet. Ifølge et skiftebrev som fremlagdes på Niels Ruds skifte, så skulle datteren Maren have modtaget nogle af sin mor Johannes klæder.

6 Diplomatarium Norvegicum bd.XIII s. 337.

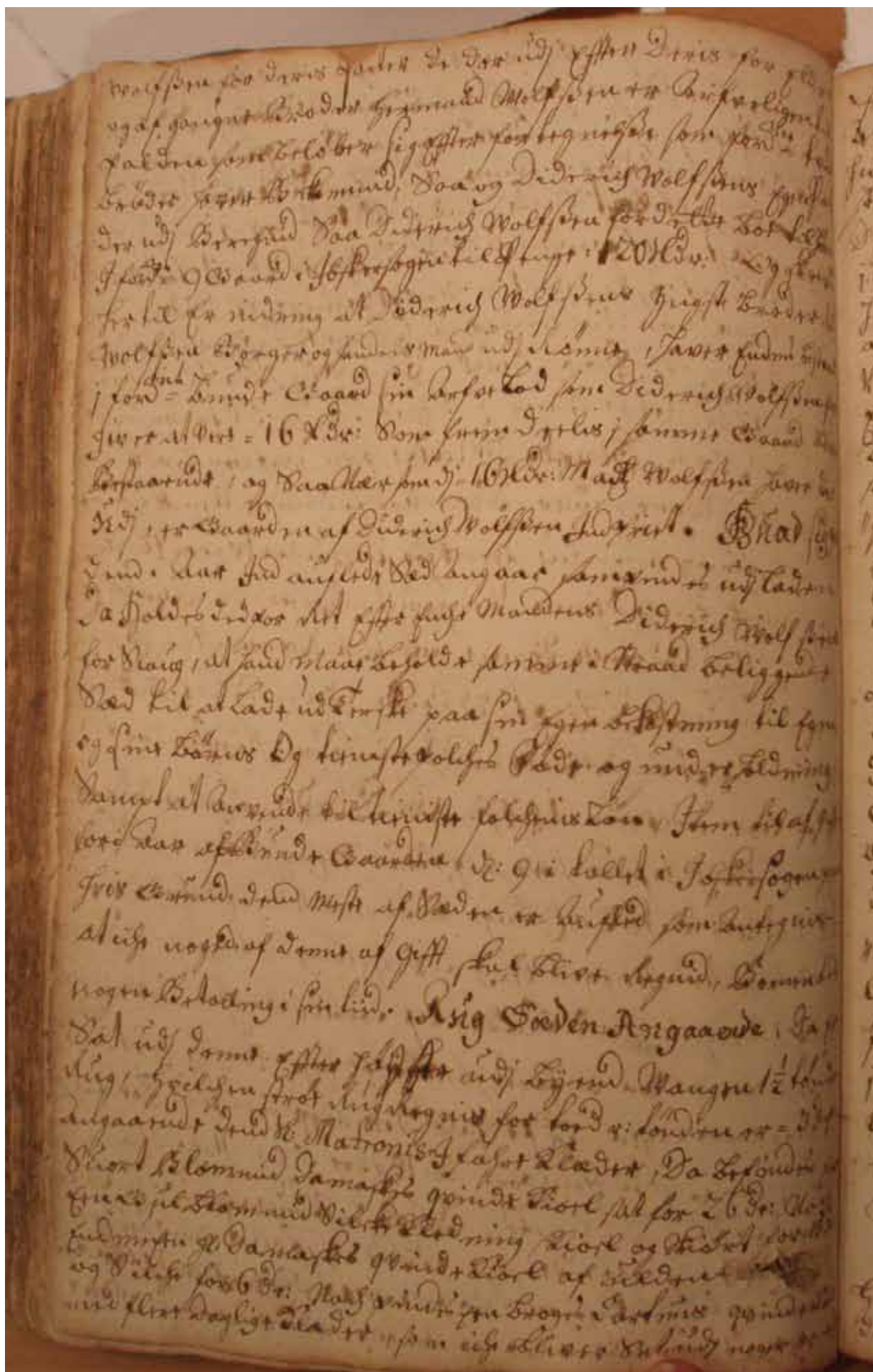

Fig. 2 Side af skiftet efter Barbra Bohn, afsnit om klæder.

Noch befantis i samme wdschoren schreffft at pigen
tillkom en kobe epther sin moder, och der for i steden
for samme kobe fick en bencke dynne med röt klede
vnder for ... 6 dr

Thillfalldt Anne Nielsdatter epther lod j jndhaffueindis
goudtz epther sin fader dette eptherschreffne:
1 kappe for ... 6 dr

Skifte efter Karen Nielsdatter Spend, Vordingborg 4. juli 1681

Original i Rigsarkivet, Vordingborg byfoged, 1681, fol. 220rff.

Karen Nielsdatter Spend døde 15. maj 1681, skiftet holdtes d.4. Juli 1681. Arvingerne var ægtemanden Christian Hansen Falster, rektor af Rønne Latinskole, Bornholm, deres fælles barn, Hans Nicholaj Christiansen på 3 år, samt datteren Edel Catharina Nielsdatter på 12, der var Karen Spends datter med hendes anden mand, sognepræsten Niels Pedersen til Baarse-Beldringe. Der var kun få af hendes klæder i huset i Vordingborg, muligvis fandtes en del af løsøret i boligen på Bornholm eller er ikke talt med af andre årsager.

1 rød barnelist ...	1 dr
1 sort barakis kioel med en erme ...	1dr 2mk
1 brun fløyels trøye	1dr 2mk
1 sort fløyels trøye ...	1 dr
1 gl. blaa skiørt som datteren berettede moderen at hafue hende foræret	-
1 liden styche sribet carton ...	3 mk
1 rød fløyels snørliff, med	
17 par sølfmaller og sølfgaloner paa ...	4 dr
1 guul sarsziz skiørt ...	2 dr 2 mk
1 sort tafttiz kioel ...	6 dr
1 liffarfued tafttiz skiørt ...	3dr
1 gl. sort klede skiørt, som blef giørt kleder af till børnene.	
1 sort klede qvindekioel ...	2 dr 2 mk
1 sort tafttiz hue ...	1 mk
1 guldring med 3 smaa diamanter ...	3 dr 3mk
1 guldring amalerit med en blaa Saphir ...	3 dr
3. andre guldringe waag 3 quintin á 9 mk =	6 dr 3mk
1 sabels halßfoer ...	15 dr
1 gl. brun femskafttiz kioel ...	3 mk
1 graa vadmeltz hette ...	4 sk
1 kleder børste ...	10 sk
1. gl. blaa Nattrøye ...	3 mk
Jt par skoe af Rußvort leder ...	3 mk
1 gl. grøn Regnhette ...	4 sk

Skifte efter Barbara Mortensdatter Bohn, Svaneke 28. nov. – 2. Dec. 1710

Original i Rigsarkivet, Svaneke Byfoged, Skifteprotokol: 1686-1736. Bog. 1: 7. juni 1686 – 21. juli 1736, pag. 199rff.

Barbara Mortensdatter, datter af Morten Bohn, døde i Svaneke i 1710. Hun efterlod ægtefællen Diderich Wolf og deres tre fælles børn: sønnerne David Diderichsen, f. ca. 1703 og Hermand Bohne Diderichsen, f. ca. 1707 samt datteren Karen Diderichsdatter. For børnene stod morfaderen Kaptajn Morten Bohn i Hasle værge.

Dend salige Matronis Jfahre klæder:

Een suort blommid damaskes qwinde kioel, sat for ...	26 dr
Noch een gul blommid silcke kledning, kioel og skiørt for	19 dr

Endnu een gl. damaskes qvinde kioel af uldent []⁷
og silche for ...

6 dr

Noch findes een broges kartuns qvinde kiol
med flere daglige klæder, som iche bliver sat udj nogen verdi
effter dj at Faderen Diderich WolffBen tiid effter anden wil
anvende samme klæder til sin lille datter at lade omgiøre og
huad sig angaar for^{ne} 3de kvinde kiolle og derudj benefnte skiørt
som er taxered for 50 sldr.

Forordning om torvehandel 1684

Christians Vs forordning om torvehandlen i København, palte- og huekoner samt sælgere af dukketøj skulle holde til på Gråbrødretorv.

Forordningen er tidligere trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. VII, nr. 119, s. 77-79.

28. juli 1684

Om Torvehandelen.

Forodning paa Trøck

C. 5. giøre alle vitterligt, at eftersom vj komme udj erfaring, hvorledis stoer u-orden udj voris etc. Kiøbenhafn dagligen forefalder ved det, at jngen visse pladzer ere, hvor ædendis vare oc andet, som fra landet eller andre stæder kommer, kand fal holdis, hvorved adskillige hychere oc prangere foranlediges til at opkiøbe baade uden portene samt paa torvene oc ved stranden alt hvis, som indföris, oc siden dermed j huusene omløber oc ded igien paa det dyreste udpranger, som jndvaanerne dog ellers for een skiellig prjs kunde kiøbe, da til slig u-orden at forekomme have vj allernaadigst for got befundet, visse stæder at anordne, hvor alle slags vare kand fal holdis oc de, som varene behøver, dennem kand til kiøbs bekomme, oc derom denne forordning til allis efterretning at lade giøre.

1. Skal paa Gammel, Nye oc Vester torf (som er dend store pladz ved Vester port under volden) saa oc paa pladzen ved Nørre port baade torvedage oc andre søgnedage fal holdis efterskrefne species, som til vogns indkommer, nemlig alle slags korn, gryn, erter, feede vare, jtem kalve, svin, gies, ender, høns, duer oc deslige, jtem kul oc brendeveed, høe, halm, strøelse, rjse koeste, tøndebaand, alle slags eegetømmer. Oc maa Amagere, urtegaardz folch oc fiskeblødere tilstædes at sidde ved siderne med hvis hauge vext, fisk oc andet, de kand have at selge. Dog saaledis, at iche de gaaende oc kiørende derved forhindris.

2. Paa torvet ved forige Vandkonst skal fal holdis saltet oc blødt fisch, saa oc alle slags fersch levendis fisch, som tilvogns indföris, jtem eendeel af de, som fal holder høns, giæs, duer, ender. Men fersk strandfisch, som med baade indkommer, skal fal holdis ved veyerhuuset oc dend nye broe.

3. Graabrødre torf skal forblive for hue- oc palte-koner, ducketøig, maatte- oc stolemagere, potte- oc skaalemagere saavelsom een deel af de, der selger bløt oc salt fisk, samt Amagere langs siderne, hvor det iche falder de gaaende eller agende j veyen.

4. Paa Amager torf skal forhandlis alle slags frugter oc hauge vext, som af urtegaardz mænd oc Amagerne indföris. Saa skal der oc sidde udhøchere af smør, flesk, ost, erter, gryn, høns, ender, duer, gies, eeg. Dog saaledis, at dend gaaende eller agende ey derved forhindris.

5. Paa Konge torvet skal fal holdis høe, skaffthaure oc strøelse, jtem brendeved oc kul, saa oc høns, gies oc andre fugle. Dog saaledis, at kiørselen kand være u-behindret.

6. Kiør, stude, svjn, faar oc lam schal forhandlis uden portene, som hidintil maneerligt været haver. Men dersom nogen kommer ind j byen med forskrefne levendis qvæg, skal de det paa Gammel torf fal holde.

7. Wil nogen sidde oc nogle af forskrefne vare paa ovenbemelte stæder fal holde, skal de det af stadz-kiemneren begiere, som dennem med magistratens tilladelse een beqvem pladz skal udvjse oc tilmaale, hvoraf de ugentlig noget til torvenis oc de publiques

7 Lakune.

pladsers vedligeholdelse efter magistratens anordning skal udgive. Oc skal politiemesteren tilholde torve mændene oc gade fogderne hermed indseende at have, at det tilbørlig vorder effterkommet.

8. Oc som ved forskrefne anordning een hver kand beqvemmelig bekomme, hvis hand til hans huusholdning kand fornøden have, saa maa ingen prangere, lade sig være mandz eller qvindis personer, omløbe med noget j husene at selge, uden de, som af magistraten dertil ere antagne, oc de, som deris attest haver at fremvise (hvortil dog piger oc drenge ingenlunde maa antagis). Oc maa ingen gaa uden portene imod bønderne, som kommer til byen, for noget at købe til forprang, ey heller paa torvet eller ved stranden, naar fischebaadene eller vogne ankommer, de 5 søgnedage førend klokken 10 om formiddagen, men om fredagen klokken 11 paa fische torvet. Forseer nogen sig herimod, da skal det, som de med betreffis, være forbrudt til angiveren, oc dend skyldige derforuden betale 2 rdr., politiemesteren oc Børnehuuset til lige deeling. Oc skal dend, som det ey formaar at udgive, settis j Børnehuuset oc der saa lenge arbeide, indtil saa meget foruden kosten kand være fortient, saa Børnehuuset kand blive skadesløs.

Hvoreffter alle etc. Oc byde vi hermed oc befale os elschelige præsident etc. Gifvet etc. Gottorph d. 28 iulij 1684.

Magistraten i Københavns betænkning til kongen om forholdene 1692

Forholdene for handel og kræmmeri var ringe i København i og efter krigsårene 1675-79. I 1676 havde kongen udstedt forbud mod fremmede og udenlandske kræmmere, der opholdt sig og handlede imod kræmmerlavets privilegier til stor skade for lokale handlende. Det gik stadig tilbage med Borgernes Velstand. Skatter og Afgifter var byrdefulde, medens Næringen var i Aftagende. De fleste Dødsboer var Fallitboer og Ejendommenes Priser sank saa stærkt, at Kongen 7. Maj 1692 afkrævede Magistratens Betænkning om Grunden hertil. Trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. VII, s. 384. Betænkningen i Rådstuearkivet, Københavns byarkiv. Trykt i Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, bd. V: Kjøbenhavn i Aarene 1660-1699, s. 143-148.

Dateret 7. maj 1692

Handelen bestaar alene i det, som indføres og konsumeres her, ti kun lidet eller intet kan udføres undtagen en ringe Del Vin og Salt, som dog ikke er Landsens Frugt, hvorimod Rug og Byg, der i tidligere Tider bragte Penge ind i Landet og gav Handel og Næring, er nu, paa Grund af Landmandens slette Tilstand og Uformuenhed til at holde Kvæg og dyrke Jorden, ikke af den Godhed eller af den Overflødighed, at de kan søges eller sælges. Vel har den franske Handel i nogle faa Aar haft nogen Anseelse, men paa Grund af den ulovlige Opbringelse og anden Mishandling af Skibene, som idelig sker af engelske og hollandske Kapere, bliver den ogsaa snart til intet, eftersom enhver gruer for at vove sine Midler med saa stor Hazard og Perikel og desuden kun ganske faa af Borgerskabet formaar at drive den Handel.

De indførte Varer er belagte med Told og Konsumtion, og der holdes saa skarpt Tilsyn, saa en ringe Forseelse bliver haardt mulkteret og den Negotierende, som dog er Kongens Undersaat, faar saa liden Fortjeneste, at han næppe kan vinde det, han kan betale Skatter og Paalæg af.

Den Handel, som Borgerskabet i forrige Tider har haft med Bonden og Landmanden, er nu meget ringe, da de fleste Bønder er moxen udarmede, saa de ikke nu formaar at købe Fisk, Sild, Salt, Klæde, Baj, Staal, Jærn, Tin, Kobber eller Messing, enten til sig, Kone og Børn eller til sin Avlings Fortsættelse, i Modsætning til forrige Tider, da baade Handels- og Købmanden havde stor Næring af dem, men nu moxen (næsten) ingen, da mange paa Landet nu maa lade sig nøje med Vand og Brød og selv det bare Brød tit savnes og efterledes af mange.

Af Kræmmerne er en Del kommen til agters, en Del falleret, og nogle har trukket sig ind paa Kammerser, saa at i adskillige af deres Huse, hvor tilforn var skønne Kramboder, nu ses Høkere og Palteboder og nogle staar ledige...

Haandværkernes Tilbagegang hidrører fra, at mange Fremmede har nedsat sig, og da de er fri for at svare borgerlig Tynge, kan de give bedre Køb, og fra Soldaternes Frihed til at drive Haandværk, saaledes at af 100 Klædnings og Sko til Regimenterne næppe 10 udføres af Lavenes Mestere. Smede, Tømmermænd, Snedkere, Bødkere og Vævere lider stort Tab ved, at

Tøjhusets, Holmens og andre aftakkede Folk med deres egne Hænder maa arbejde, hvad de kan, men de misbruger Friheden grovelig, og naar de gribes i Forseelsen, har de saa stort Forsvar, at Straffen bliver ringe. Hvad Soldaterne klædes i, forskriver Officererne selv fra fremmede Lande og ikke hos Kræmmere og Købmænd her. Da Soldaterne stadig opholder sig her i Garnison, bruger de eller deres Koner ofte Høkeri og Ølsalg, og indflytter i Huse og Kældere, som en fattig Borger og Haandværksmand af Armod har maattet forlade, og sidder der uden Skatter og Afgifter. Hvad Klagemaal hører vi ikke daglig af Borgerskabet, hvorledes Soldaterkoner, som nærer sig med Høken af røget Flesk, salt Kød, Smør, Ost, Æg, Gryn og deslige, saa godt som med Gevalt og med Hug og Slag tvinger Borgerkoner fra de Steder, som de staar paa og har fæstet paa Torvene, og uanset man beklager sig derover og der undertiden ogsaa stilles Ordre derom, maa man dog fornemme, at Soldaternes tiltagne Frihed prævalerer...

Litteratur:

Dahl, Camilla Luise: En kræmmerskones varelager i Malmø år 1569. *Elbogen: Malmö Kulturhistoriska Förenings årsskrift*, 2011, årg. 79, s. 87-104.

Dahl, Camilla luise & Lempiäinen, Piia: The World of Foreign Goods and Imported Luxuries: Merchant and shop inventories in late 17th-century Denmark-Norway. *Fashionable Encounters: Perspectives and trends in textile and dress in the Early Modern Nordic World*. Eds. Tove Engelhardt Mathiassen, Marie-Louise Nosch, Maj Ringgaard, Kirsten Toftegaard, Mikkel Venborg Pedersen. Centre for Textile Research, Copenhagen University, Oxbow books, 2014, s. 1-

Danmarks gamle Købstadslovgivning. Bd. I-V. Udg. ved Erik Kroman for Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Rosenkilde og Bagger, 1951-61.

Diplomatarium Norvegicum: Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder, lovgivning og rettergang i middelalderen. Oslo, 1849-1990.

Kjøbenhavns diplomatarium. Samling af dokumenter, brev og andre kilder til oplysning om Kjøbenhavns ældre forhold før 1728. Udg. ved Kjøbenhavns kommunalbestyrelses omsorg af O. Nielsen. Kbh., 1872.

Nielsen, Oluf: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, Bd. I-VI. Gad, Kbh. 1877-92.

Anmeldelser

Mode & bæredygtighed

Kate Fletcher & Lynda Grose (2012):
Fashion & Sustainability. Design for change,
London: Laurence King Publishing. 192 sider.
ISBN:978 1 85669 754 5

“What would sustainability have us do?”
Spørgsmålet stiller Kate Fletcher og Lynda Grose retorisk i forordet til deres bog om mode og bæredygtighed. Bogen er et forsøg på et svar. Et aktivistisk svar. Begge forfattere, der har en baggrund inden for modeindustrien som designer, konsulent og undervisere, er stålsatte på, at der skal ske en forandring af modeindustrien, for at den kan blive bæredygtig, og at mode- og tekstildesignere kan gøre en forskel. Modeindustrien og tøjforbruget verden over, er ikke alene et alvorligt miljøproblem. Industrien bærer også et stort etisk ansvar, hvad angår arbejdsforhold inden for tøj og tekstilproduktion.

Fletcher og Grose ærinde med bogen er derfor at give mode- og tekstildesignere redskaber til aktivt selv at bidrage til at forbedre bæredygtigheden af den industri, de er en del af. Forandring er bogens nøgleord.

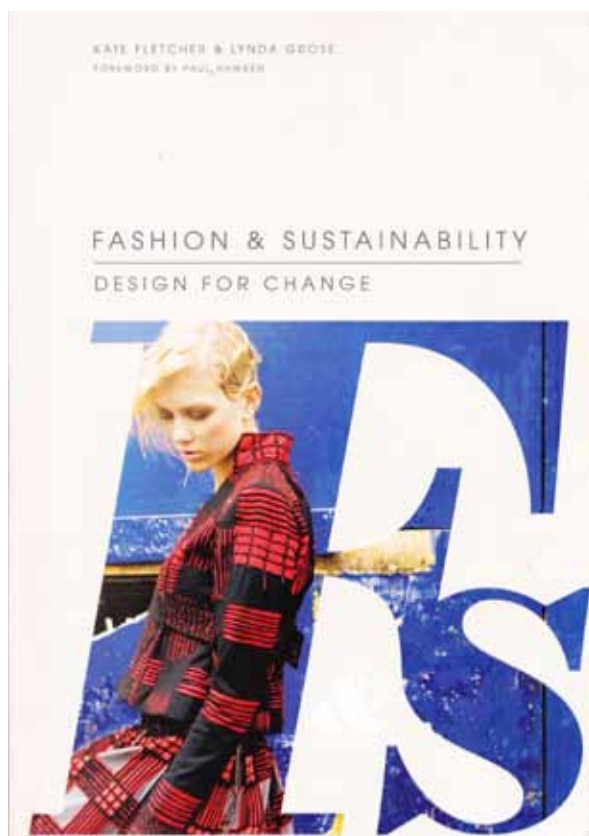
Hvor diskussionen af bæredygtighed og tøj ellers ofte ender med at være en kritik af verdens overforbrug, er bogen snarere optaget af, hvordan mode- og tekstildesignere kan gøre en forskel, da de har de faglige kompetencer til at indarbejde bæredygtighed i alle led af tøj og tekstils produktion, distribution og forbrug. De små forandringer fremhæves og er lige så væsentlige som de store. Som en anden revolutionær opskrift, er Fletcher og Grose's tese, at når ændringerne drives frem også i den private praksis, kan resultatet blive til noget stort.

Bogen er således anvisende og en idebank til, hvad der kan kaldes en bæredygtig revolution. Bogen er bygget op over tre overordnede temaer. Det første tema handler om, hvordan selve modeproduktet kan ændres til at være langt mere bæredygtigt i sin produktions og siden forbrugsprocesser. Det handler først og fremmest om materialer. Fibrene, som er fundamentet for det håndgribelige tøj, skal dyrkes og produceres bæredygtigt. Herved opnås allerede en stor effekt, da netop fiberproduktionen (fra bomuldsdyrkning til kemisk fremstilling af kunstmaterialer) er tæt sammenfiltret med andre problemstillinger, som er blandt verdens udfordringer i dag. Her tænker forfatterne på klimaforandring, affaldshåndtering og knaphed på vand.

Det handler derfor blandt andet om at få modedesignere til i deres arbejdsprocesser nøje at bestræbe sig på at undgå affald. Aldrig lade metervarer gå til spilde, men udnytte hver en stump stof ved at udfordre sit design, således at tøjets konstruktion svarer til det stykke stof, som bruges. Hvordan tøj vaskes og rengøres er også et væsentligt led, forfatterne trækker frem, som kan omstilles til at være langt mere bæredygtigt. Med deres eksempler er det tydeligt, at intensitet, hvormed vi vasker og ellers holder vores tøj rent, er ressourcekrævende, hvad angår forbruget af energi og vand. Som der også bliver arbejdet på gennem FN's miljøprogram, fremhæver forfatterne, at vaskeanvisningerne i tøj er et område, hvor designeren kan bidrage med nytænkning samtidig med, at kommunikationen styrkes til forbrugerne.

Det er netop hvad H&M har gjort med lanceringen af deres bæredygtige *Conscious kollektion* (lanceret 10. april 2014 og udstyret med en vaskerådsedel, der henviser til clevercare.info med gode råd til bæredygtig vaskeanvisninger).

Bogens andet tema handler om, hvordan modeindustriens forretningsmodeller kan revideres ud fra et krav om bæredygtighed. Det er her forfatterne ser potentialet for størst forandring. De mange initiativer til fremme og valg af bæredygtige materialer og forsøg på

at ændre forbrugspraksisser kan strande på produktionssystemet og forretningsmodellerne, som understøtter modeindustrien. Samtidig vedkender forfatterne, at det også er her, at udfordringen er størst for deres aktivistiske initiativ. På dette område er de oppe i mod det gældende økonomiske system, baseret på et vækstideal. Fletcher og Grose repræsenterer ikke en direkte anti-kapitalisme, men søger at komme med forslag til, hvordan der kan skabes forretning og økonomisk vækst på andre betingelser end de nuværende, der knytter sig til spørgsmålet om hastighed. Modesystemet i dag bygger på en høj udskiftningslogik, der opmuntrer til et hastigt forbrug af tøj.

Køb og smid-væk, og køb igen. Denne ”ind-ud”-model vil forfatterne ideelt set udskifte med en model, hvor tøjet, når det først er kommet til verden, bevæger sig i sløjfer i form af genbrug, om-syning, leasing / udlån, førend at det ender som affald. Derved opnås det også, at flere får mulighed for at tjene penge på det samme stykke tøj frem for at få gør fortjenesten. Forfatterne har således en demokratisk tankgang i retning af, hvad i begyndelsen af 1970’erne var en hel bevægelse ved navn ”small is beautiful” med reference til den britiske økonom E.F. Schumachers bog *Small is beautiful. A study of economics as if people mattered* (1973). Skal det kunne lade sig gøre, forudsætter det, at der blandt andet arbejdes mere målrettet med kvalitet, så tøjet, fibrene, kan holde til det forlængede liv i de forskellige sammenhænge og ikke mindst, at hastigheden i udskiftningslogikken i modebilledet sættes ned. Det fordrer værdiændringer i modevirksomhederne, i detailhandlen og hos forbrugerne. Fletcher og Grose projekt er ambitiøst og stort.

Bogens tredje tema handler om selve modedesignpraksissen, og hvordan modedesignere aktivt kan tage ansvar for, at bæredygtighed integreres i modeindustrien og modeforbruget. Det kan enten ske gennem undervisning, som facilitator (der eksempelvis fremmer nye forbrugsmåder), at samarbejde med aktivistgrupper eller som selvstændig entreprenør udvikle nye metoder, produkter eller forretningsmodeller for bæredygtig mode.

Der er mange ideer at finde i Fletcher og Grose bog. Og ikke mindst, hvis man står med planer om en udstilling om bæredygtighed og mode, tøj og tekstil, er bogen en god indgang til at få ideer til, hvordan emnet kan formidles, og disse højaktuelle problematikker skæres ud i pap. For viden om bæredygtighed er en jungle af gode intentioner. Der er efterhånden skrevet en del bøger om emnet. Efter at have læst Fletcher og Grose bog står spørgsmålet derfor tilbage om forfatterne med bogen skaber en vej i junglen eller blot lader junglen yderligere vokse? Jeg synes de skaber en vej til at blive klogere på, hvorfor spørgsmålet om mode og bæredygtighed er så komplekst. Om deres svar på, hvad det er for spørgsmål bæredygtighed stiller til modeindustrien, er de rigtige, er jeg dog mindre sikker på. Men at modedesignerne øger deres bevidsthed på området, og at bæredygtighed bliver en integreret del af deres arbejdsproces og ethos, synes rigtigt. Det kan nok aldrig alene komme til at forandre modesystemet, førend at også større strukturelle ændringer finder sted på både nationalt og internationalt niveau. Først der sikres et sundt arbejdsmiljø i industrien, og at produktionen af modetøj foregår uden en kompromittering af miljø, vandressourcer og klimaet. Man må jo huske på, at modeindustrien er en overproduktionsindustri – så der må vel være noget at give af for alle os med en garderobe, uden at vi egentlig mister noget ved det.

Marie Riegels Melchior, ph.d., etnolog, adjunkt, Saxo-Instituttet, afdeling for europæisk etnologi, Københavns Universitet

Klude som livsfortællinger.

Åsa Wettre: *Spår av liv. Andre boken om gamla svenska lapptäcken*. Livionia Print, Lettland 2013. 216 sider. Stort format. www.kabusabocker.se.

Åsa Wettres bog er en fortsættelse af *Gamla svenska Lapptäcken* fra 1993. Lapptäcken er det svenske ord for syede kludetæpper eller quiltet patchwork, som er den mest udbredte betegnelse her til lands. Forfatteren har siden fortsat sine studier på museer og folklivsarkiver, rejst rundt, udstillet og og samlet ind af såvel tæpper som tilhørende livsfortællinger.

Selvom, der er gået 20 år, bærer emnet præg af at være uudtømmeligt. Der er skæbnefortællinger gemt i hver og ét af de umælende men stærkt individuelle tekstiler. Frem for alt er begejstringen den samme – og det smitter.

På halvanden hundrede sider gennemgås forskellige lapptäcken. Hvert enkelt tæppes historie tages op, og meddelerne fortæller hver især om deres egen plads i slægt og hushold - tekstilernes baggrundsmiljø. Der fortælles om tilvirkning og brug af tæpperne. Åsa Wettre kommenterer tæppernes udformning og ofte også, hvordan tæpperne er kommet til

veje, hvordan de er blevet gemt som slægtsklenodier eller dramatisk reddet fra kassation. Skildringerne er tætte og alligevel fortalt lige ud ad landevejen. Om tæpper, der er blevet til, ofte mod alle odds på tidspunkter med vareknaphed og fattigdom på landsbygden, men med omhu, ja ligefrem med kærlighed til kludene, og med fin sans for form og farver, mønsterkombinationer og sjældne sager. Skildringer er ledsaget af originale fotografier, portrætter eller enkelte gange interiører, og i de fleste tilfælde er de daterede og vidner om et forholdsvis homogent brugermiljø - med hovedvægt tidsmæssigt fra slutningen af 1800-tallet og et langt stykke ind i 1900-tallet. Men der er også vægtige eksempler på *högreståndslapptäcken*. Geografisk skildres tæpper fra landskaber over hele Sverige. Forfatteren har valgt at afstå fra at behandle de seneste årtiers patchwork-revival. Formålet er et andet.

Mod bogens slutning er der kulturhistoriske sammenfatninger om *lapptäckets historie*, om *den svenska fattigdomen*, om *amerikanske quilts*, en kort svensk *tygmönsterhistoria* samt et afsnit om *lapptäcket och kvinnors vardag*.

Uundgåelig er fortællingen om lapptäckernes oprindelse i præste- og herregårdsmiljø i 1700-tallet og den senere udbredelse blandt almuen. Men det slog mig, at det egentlig først var de hjemvendte svenske emigranter, som havde lært patchwork i Amerika, der i årene 1880-90 var årsag til, at lapptäckssömnaden fik et folkeligt gennembrud på den svenske landsbygd. Bemærkelsesværdigt er i øvrigt, at *fint folk* syede tæpper i silkelapper ofte i stjernemønster af såkaldte hexagoner eller romber, mens *vanligt folk* syede i lapper af uld og linned i form af kvadrater og rektangler. Tøjlapperne var noget, man havde til overs fra hjemmesyning, og de skulle udnyttes til sidste trævl. Sparsommelighed var en dyd og en absolut nødvendighed i bondesamfundets selvforsyningshusholdninger i nævnte tidsrum.

Denne bog rummer også afsnit om sy- og quiltningsteknik - om hvorledes tæpperne, ligesom kludetæpperne, var noget man fremstillede selv, mens selve *stickningen* (quiltningen) var en social begivenhed. Der er endelig et afsnit om bevaring af de brogede tæpper. Dertil en veludbygget kildefortegnelse og en udførlig litteraturliste, hvori jeg dog savner den danske pendant *Gammelt dansk Patchwork* (2003) af Birgit Glüsing. Desuden findes en alenlang liste over *lapptäcksinventeringer* i det ganske Sverige, ligesom der er fortegnelse over svenske museer med lapptäcken i samlingerne - eller som der står: - "*vill du se lapptäcken, ta kontakt med museet i god tid eftersom lapptäcken vanligtvis förvaras i magasin*". Dette svarer til det indtryk bogen generelt giver af emnet: at det stadigvæk er et forholdsvis upåagtet område, til trods for det massive fokus som tilvirkningen af moderne patchworktæpper har i den flom af hobbybøger, aftenskolekurser og husflidsudstillinger, den har ført med sig.

Ingen tvivl om, at bogen også er et stykke selvidentifikation. Forfatteren Åsa Wettres egne formødre både vævede og syede kludetæpper. Fra sin barndom kendte hun til *hemslöjdsrörelsen* og uddannede sig til tekstilkunstner på Konstindustriskolan i Göteborg. Men karakteristisk nok var det i 1970'erne hun fik interesse for at sy tæpper, der "så gamle ud", og det førte til indsamlingen af de mange lapptäcken og ikke mindst af livshistorierne. I 1987 startede hun foreningen *Lapphexorna*, med inspiration i den danske gruppe

Patchworkpigerne i Odense. Undersøgelser på museer og folklivsarkiver fulgtes op af udstillingsturneer over det meste af Europa og videre ud i verden. Målet var: *"Kombinationen av täckena och texterna om kvinnorna som hade rört vid hjärtterötterna - vid vor folksjäl."* Intet mindre!

Bogen holder sig således ikke alene til årene omkring århundredeskiftet, men kan klart ses som en kommentar til vor overflodstid og som en slags iscenesættelse af enkle og nøjsomme liv og livsformer. Simple living forudsætter som bekendt kompleksitet, overskud, overblik. Personlig holder jeg meget af den måde forfatteren introducerer sig selv og sit publikum, *tanterne*, på: - *"Tanter ihop med lapptäcken blir någonting alldeles särskilt. Lapptäcken har att göra med att ta tillvara. Tanten er sparsam men inte snål, hon delar med sig"*. Og videre: - *"Nutidens tant är fri från trender och tillfälligheter, är jordnära etc."* Kort fortalt: *Det er tanterna som bär up kulturen!*

Generelt er der tale om en hjertebog - en bog der forbinder livsfortællinger med de sansede omgivelser, en bog der gør identifikation mulig - eller umulig. En bog der inspirerer på et kulturhistorisk oplyst og poetisk grundlag. Og bogen er spækket med flotte farvefotografier, originale og nye optagelser. Nyd den!

Mette Eriksen Havsteen-Mikkelsen etnolog, mag.art. Marstal Museum

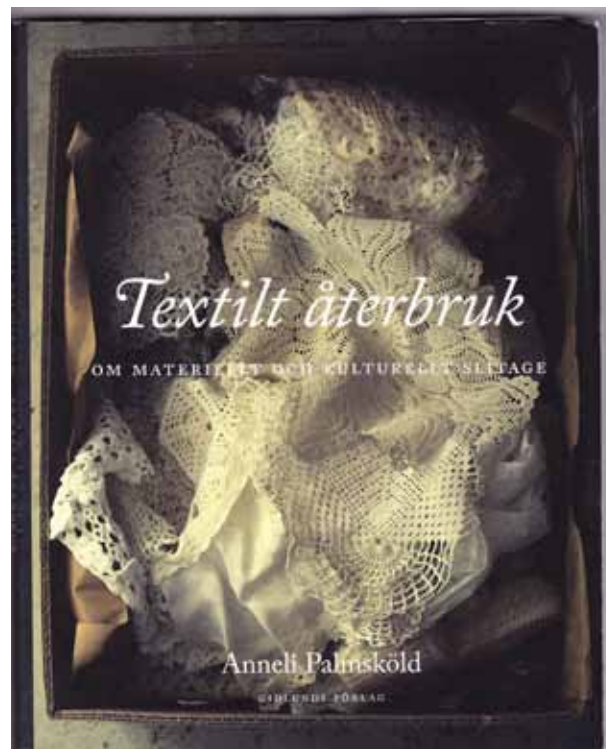
Textilt Återbruk

Anneli Palmsköd (2013): *Om materialitet och kulturellt slitage*. Udgivet af Gidlunds Förlag. 126 sider. ISBN 978-91-7844-873-9

Emnet for denne lille bog er højaktuelt. At stille spørgsmål til den vestlige verdens forbrugskultur, til interessen for genbrug og til hvordan miljøpåvirkning og klimaforandringer kan reduceres, er aktuelt. Og ikke mindst, når det helt specifikt gælder genbrug af tekstiler – beklædning, boligtekstiler og lignende. Tekstil og beklædningsindustrierne har et større udbud end efterspørgsel samt en forurenende og etisk kritisabel produktionsproces, der særlig udfolder sig i lande med få arbejdsmarkedsreguleringer.

Af samme grund, er der i de senere år blevet forsket og skrevet en del på området. Ofte med en direkte politisk vinkel og konkrete opfordringer til læseren om, hvordan han/hun kan bidrage til bedre fremtidssikrede løsninger inden for blandt andet bæredygtig modeproduktion, up-cycling af tekstile fibre og lignende. Men Anneli Palmsköds bog skiller sig ud fra denne dominerende litteratur. Det er tekstilt genbrug som et kulturelt fænomen, der er i fokus. Palmsköd er optaget af, hvilken betydning genbrug af tekstiler har for nutidens mennesker, og hvorfor det kan være, at mange finder det svært at smide tekstiler ud i skraldespanden, og hvad gør folk så i stedet med disse tiloversblivende ting.

Omdrejningspunktet er tekstilernes kulturelle slitage og de praktikker og betydningsdannelser, som knytter sig hertil. De politiske dagsordner er ikke omdrejningspunktet. Palmsköds egen passion for tekstiler som kulturelle udtryksformer og materielle objekter, der repræsenterer håndværkstraditioner, overdøver disse. Palmsköd lever sig ind i genbruget af tekstiler både som privatperson, fagperson og som etnolog på feltarbejde. I rollen som frivillig medarbejder ved et loppemarked i en mellemstor svensk kommune, bedriver Palmsköd sit feltarbejde. Snart får hun ansvaret for de sorteringsprocesser, som tekstiler gennemløber, når de modtages af et loppemarked. Her i udvælgelsen udspiller de kulturelle betydninger sig. Hvad der er af beskidte, smides ud. De tekstiler, der kan gøre nytte i andre sammenhænge, f.eks. som netgardiner, syes om til myggenet, og gives videre til en kirkelig organisation, der sender dem til Afrika. Lagner og håndklæder frasorteres til hjemløse, større stykker metervarer doneres til en lokal systue, hvor arbejdsløsekvinder syr børnetøj for svensk Røde Kors katastrofelager. De tilbageblevne

tekstiler sorteres efter type, efter håndarbejdsdmæssige kvalitet og salgspris. Det viser sig, at de tekstiler, som er baseret på fint håndarbejde, er svære at håndtere på Loppemarkedet, fordi de på den ene side vurderes højt for deres håndværksmæssige kvaliteter og på den anden side vurderes lavt, hvad angår deres potentielle salgspris. Efterspørgslen på den type ting er på nuværende tidspunkt lille.

Men Palmsköd er også interesseret i at forstå sorteringslogikkerne, som udspiller sig i hjemmet før tingene indleveres til loppemarkedet, gives væk eller helt smides ud. I samarbejde med Nordiska museet foranlediger hun derfor, at en spørgeliste om emnet tekstilt genbrug sendes til 94 respondenter, der fordeler sig i alder fra 30 til 90. Med respondenternes svar står det klart, at når det kommer til at sortere ting, lavet af tekstil, er der en dominerende, hvad Palmsköd kalder, filantropisk vilje til, at tingene kan genbruges i nye sammenhænge. Og det som ikke sorteres fra, men gemmes, er de ting, som har høj symbolsk værdi for den enkelte. Det er f.eks. deres børns første tøj, festtøjet, de hjemmelavede tekstiler, og de tekstiler som kan anvendes i andre sammenhænge – syes om eller genbruges i fremstillingen af noget nyt.

Respondenternes aldersspredning giver videre mulighed for at få indsigt i, hvordan genbruget af tekstil har skiftet betydning og praksis. Det bekræftes, hvad mange ved, at frem til 1950'erne-1960'erne, blev tøj og tekstiler genbrugt ud fra et økonomisk rationale. Tekstiler havde en høj, økonomisk værdi, som dog skulle forringes med den øgede industrielle produktion af tøj og tekstiler, der i dag gør det til et billigt materiale. Tøj og tekstiler bliver derfor til hurtigt kulturelt nedslidte ting, hvis ikke de opdages af folk på loppemarkederne, og derigennem får et nyt liv. Palmsköd viser også som illustration en hel sektion af beklædningsgenstande fra kulturhistoriske museumssamlinger, der viser, hvordan man tidligere har gjort en dyd ud af at lappe tøj, så det kunne bruges igen. Det er tydeligt, at det er beklædningsgenstande tilhørende en tid, længe før punkens indtog i modebilledet, hvor huller, pletter og anden form for slitage blev forherliget som en del af en accepteret modeæstetik. For punken skulle tøj helst være rent og helt for at blive anset for at være pænt og værdigt.

I bogens sidste kapitel kommer Palmsköd ind på, hvordan genbrug af tekstiler er kreativt stimulerende. Det bekræftes i spørgeundersøgelsen, men også i Palmsköds feltarbejde i forbindelse med statsstøttede workshops. Her er genbrug af tekstiler omdrejningspunktet for at lære håndarbejds lærer og andre tekstilformgivere at arbejde med genbrug. Først her skinner den aktuelle politiske dagsorden igennem på området i bogen. Det er tydeligt, at genbrug også er et politisk projekt såvel som en kreativ praksis, der indirekte forholder sig kritisk til forbrugskulturen, den eksplosive industrialisering i verdens udviklingslande samt miljø- og klimadebatten. Palmsköd fremhæver designforskeren Otto van Buschs arbejde og det kritiske potentiale, som kreativitet af ham anses for at have. Det er Palmsköds holdning, at det netop er i den sammenhæng, at passionen for genbrug af tekstiler opstår.

Bogen er gangske kortfattet. Det vil være interessant at læse og lære mere om genbrug af tekstiler. Forskningsprojektet, der ligger forud for bogen, begyndte for fire år siden, men skiftende arbejdssituationer har begrænset Palmsköds tid til at gøre projektet færdig som en bog. Det fornemmes også, at flere pointer kan hentes i materialet. Det kan man kun håbe på, at Palmsköd får mulighed for, og at hun tør bedrive sin kulturanalyse i en mere kritisk sammenhæng, hvor den kulturelle indsigt i omgangen med genbrug af tekstiler i hverdagslivet kan udfordre og stille kritiske spørgsmål til de eksisterende politiske dagsordner. Disse synes ikke at være enige om, hvilken vej man skal gå for at anvende genbrug som en strategi for, at vi i fremtiden er mindre klimabelastende gennem vores forbrug af tøj og tekstiler.

Marie Riegels Melchior, ph.d., etnolog, adjunkt, Saxo-Instituttet, afdeling for europæisk etnologi, Københavns Universitet.

Bidragssydere til Dragtjournalen nr. 11

Maj Ringgaard

Ph.d. i tekstilhistorie og -arkæologi fra Saxo-instituttet Københavns Universitet. Konservator M.Sc. fra Det kgl. Danske Kunstakademis Konservatorskole med baggrund i en håndarbejds – og tilskæreruddannelse samt arkæologistudier. Ansat som tekstilkonservator ved Nationalmuseet. Fra 2010 – 2013 partner i det HERA (Humanities in the European Research Area) finansierede projekt Fashioning the Early Modern: Creativity and Innovation in Europe, 1500-1800 med Postdoc. projektet Creative Communities: Knitting in Europe, 1500-1800. Tilknyttet CTR's forskningsprogram 'Clothing, costume, consumption and culture' (CCCC). Har undervist på konservatorskoler samt viderere- og efteruddannelseskurser i de nordiske lande, senest i 2013 som lektor på Göteborgs Universitet på afdelingen för Kulturvård.

Vivi Lena Andersen

Mag. art. i Forhistorisk arkæolog Københavns Universitet og ph.d. stipendiat. Fra 2001 arbejdet med middelalder- og nyere tids arkæologi på Københavns Museum, museumsinspektør fra 2008 samme sted. Har siden 2006 været skokonsulent i museale sammenhænge med henblik på hhv. tolkning, datering, rekonstruktion, bevaring og registrering af arkæologisk fundne sko.

Astrid Orsleff Hansen

Cand.mag. i etnologi med speciale i arbejderkultur. Projektansat museumsinspektør på Arbejdermuseet i forbindelse med udstillingprojektet "Forstaden – elsket og udskældt". 2011-2013 ansat som Nyere tids museumsinspektør på Sydsjællands Museum/Museum Vestsjælland, hvor hun bl.a. stod for forsknings- og udstillingsprojektet "Da far fik bil".

Helle Leilund

Cand. phil. i Europæisk Etnologi 1998. Museumsinspektør på Greve Museum 1994-98, Nationalmuseet/Danmarks Nyere Tid 1998-2008 og fra 2008 på Arbejdermuseet. Har stået bag talrige udstillinger, herunder bl.a. de faste udstillinger 'Danmarkshistorier 1660-2000' på Nationalmuseet, Børnenes Arbejdermuseum og den internetbaserede udstilling 'Tidens Tøj'. Har forsket og formidlet i mode- og dragthistorie, især i arbejdstøj på arbejdspladser med beklædningsreglement og/eller særlige dresscodes.

Charlotte Rimstad

Ph.d stipendiat ved Københavns Universitet og tilknyttet Danmarks Grundforskningsfonds Center for Tekstilforskning (CTR). Ph.d.-projektet omhandler klædedragten i 1600-tallet, baseret på arkæologiske tekstiler fra metroudgravningerne i København. Har en kandidatgrad i Forhistorisk Arkæologi, Københavns Universitet, med speciale i vikingetidens klædedragt. Charlotte Rimstads primære interesser er tekstiler fra hverdagens klædedragt, brug og genbrug samt rekonstruktion af dragter.

Inge Christiansen

Cand. mag. i etnologi og historie, Københavns Universitet. Siden 1998 ansat på Køge Museum som museumsinspektør - fra 2013 på Museum Sydøstdanmark. Skrevet bøger og artikler om dragt- og tekstilhistoriske emner. Har udviklet, arrangeret og afholdt kurser, foredrag, omvisninger samt undervisning for børn om dragt og tekstil. Desuden forestået en lang række store og små udstillinger om dragt og tekstil.

Camilla Luise Dahl

Cand. mag. i historie, Københavns Universitet med speciale i dragthistorie og -teori. Har tidligere udgivet flere artikler og skrifter om dragt og mode i middelalder og tidligere nyere tid, foruden transskriptioner af dragthistoriske tekster fra 15- og 1600-tallet.

Marie Riegels Melchior

Cand. mag. i europæisk etnologi, ph.d. i mode- og designhistorie. Adjunkt, Saxo-Instituttet, afdeling for europæisk etnologi, Københavns Universitet. Riegels Melchior har publiceret diverse artikler om begrebet "dansk mode", den danske modeindustri historie og identitet,

samt mere generelt om dragt og mode i nyere tid. Arbejdet på Designmuseum Danmark med forskningsprojektet "Mode på museerne".

Mette Eriksen Havsteen-Mikkelsen

Mag. art. i europæisk etnologi, Københavns Universitet. Museumsinspektør på Ærø Museum 1989-2003, leder af Vartov-Arkivet 2007-2010, derpå projektforsker. Fra 2014 tilknyttet Marstal Søfartsmuseum. Har bl.a. skrevet artikler om højskolens kulturhistorie og landbolivsformer, om folkelige tekstiler og senest bogen *Nordisk Længsel – møde med folkekulturen i Sven Havsteen-Mikkelsens rejsedagbøger og billedverden*, 2012.

Kirsten Rykind-Eriksen

Indretningsarkitekt fra Skolen for Boligindretning 1965, mag.art. i europæisk etnologi i 1990. Indtil 2010 museumsinspektør på VejleMuseerne. Nu kulturforsker og forfatter. Forskningsprojekt sammen med tekstilforsker Esther Grølsted: "Kampen om broderierne 1860-1960". Har publiceret bøger og artikler, og især arbejdet med historicisme, kunstindustri og industrialisering inden for møbler, boligindretning, brugs- og pynteting. Redaktør på Dragtjournal 8, 9 og 10.